

Kaapverdianen in Rotterdam: de ‘stille migranten’?!

**De constructie en dynamiek
van een collectieve Kaapverdiaanse identiteit**

M.C. Slingerland

m.c.slingerland@umail.leidenuniv.nl

MA Thesis

CA/OS Universiteit Leiden

Augustus 2012

Dr. R. Saptari

Kaapverdianen in Rotterdam: de ‘stille migranten’?!

De constructie en dynamiek van een collectieve Kaapverdiaanse identiteit

‘Wij zijn een volk met een eigen cultuur. Deze cultuur is onze eigen identiteit. (...) zonder cultuur, zonder identiteit, ben je niets.’

João Silva

M.C. Slingerland

MA Thesis

CA/OS Universiteit Leiden

Augustus 2012

Supervisor en 1^e lezer: Dr. R. Saptari

2^e lezer: Drs. I. Boog

INHOUDSOPGAVE

<u>Voorwoord</u>	pagina 6
<u>1. Van Kaap naar Kaap</u>	pagina 7
1.1 Inleiding.....	pagina 7
1.2 Nederland en de ‘stille migranten’	pagina 8
1.3 Hoofdvraag en deelvragen.....	pagina 10
<i>1.3.1 Hoofdvraag en deelvragen tijdens het veldwerk</i>	<i>pagina 10</i>
<i>1.3.2 Hoofdvraag en deelvragen van de scriptie</i>	<i>pagina 11</i>
1.4 Persoonlijke motivatie	pagina 12
1.5 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie	pagina 12
<i>1.5.1 Wetenschappelijke relevantie</i>	<i>pagina 12</i>
<i>1.5.2 Maatschappelijke relevantie</i>	<i>pagina 13</i>
1.6 Van Kaap naar Kaap.....	pagina 14
1.7 Methoden en technieken	pagina 17
1.8 De antropoloog als meetinstrument	pagina 19
1.9 Opbouw van de scriptie	pagina 20
<u>2. Theoretische kader</u>	pagina 21
2.1 Inleiding.....	pagina 21
2.2 ‘(Re)embedding van cultuur in een multiculturele samenleving.....	pagina 21
2.3 ‘Collective memory’	pagina 23
2.4 Identiteit.....	pagina 24
2.5 Conclusie	pagina 26

3. ‘Stille migranten’ pagina 28

3.1 Inleiding pagina 28

3.2 ‘Stille migranten’: een concept of een stigma? pagina 29

3.2.1 *De oorsprong*..... pagina 29

3.2.2 *Betekeningen* pagina 31

3.2.3 *Wanneer en door wie wordt het concept gebruikt?* pagina 32

3.2.4 *Gevolgen*..... pagina 33

3.3 Migratie en diaspora: ‘het verleden als erfgoed’ pagina 34

3.3.1 *Migratie naar Nederland*..... pagina 34

3.3.2 *Diaspora*..... pagina 35

3.4 Sociale en maatschappelijke organisatie in Rotterdam pagina 36

3.5 Bekende Rotterdammers pagina 41

3.6 Muziek..... pagina 42

3.7 Conclusie pagina 44

4. Kaapverdiaan, Nederlander of Rotterdammer? pagina 45

4.1 Inleiding..... pagina 45

4.2 Verschillende generaties..... pagina 45

4.2.1 *De eerste generatie*..... pagina 45

4.2.2 *De tweede generatie* pagina 46

4.2.3 *De derde generatie* pagina 47

4.2.4 *‘Collective memory’* pagina 48

4.3 Rotterdam als ‘tiende eiland’ pagina 50

4.4 Conclusie pagina 52

5. Eindconclusie..... pagina 53

5.1 Inleiding..... pagina 53

5.2 De constructie en dynamiek van een collectieve identiteit..... pagina 53

Appendices pagina 56

Appendix 1 pagina 57

Appendix 2 pagina 58

Literatuur..... pagina 61

VOORWOORD

Op 5 september 2011 werd het startschot gegeven voor een leerzaam, bijzonder en intensief jaar waarin ik me heb kunnen verdiepen in een uniek onderwerp: de identiteitsvorming van de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam. Deze scriptie is het eindresultaat van mijn onderzoeksanalyses en geschreven als afsluitend onderdeel van de masteropleiding Cultural Anthropology and Development Sociology van de Universiteit Leiden. De keuze voor deze masteropleiding was, na de driejarige bacheloropleiding Culture Antropologie en Ontwikkelingssociologie die ik hiervoor gevolgd heb aan de Universiteit Leiden, snel gemaakt. De kennis die ik tijdens mijn drie jaar als bachelorstudent heb opgedaan en de vaardigheden die ik gedurende deze periode heb ontwikkeld zijn in de afgelopen twaalf maanden niet alleen heel goed van pas gekomen, maar ik heb ze ook kunnen verdiepen en uitbreiden.

Mijn dank gaat uit naar:

Mijn respondenten. Ik heb deze mensen leren kennen als enthousiaste, open en gastvrije mensen die mij graag vertelden over hun persoonlijke levens, over de Kaapverdiaanse gemeenschap als geheel, over hun trots voor Kaapverdië en haar geschiedenis en cultuur. Bedankt voor de gesprekken, interviews, alle mogelijke bronnen van informatie die mij werden aangereikt en het heerlijke Kaapverdiaanse eten.

Mijn begeleidend docent Ratna Saptari. Bedankt voor uw begeleiding zowel voor, tijdens als na het uitvoeren van het onderzoek. Bedankt voor uw commentaren en suggesties tijdens het schrijven van deze scriptie en de tijd die u daarvoor vrijmaakte (zelfs in uw vakantie!).

De docenten die met hun colleges voorafgaand aan de veldwerkperiode mij hebben geholpen bij het voorbereiden op de theoretische en praktische aspecten van het uitvoeren en analyseren van mijn onderzoek.

De Universiteit Leiden en in het bijzonder het departement Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie, voor het mogelijk maken van deze masteropleiding waardoor ik mijn bacheloropleiding in de praktijk heb kunnen brengen.

Mijn familie en vrienden. Jullie hebben heel erg met mij meegeleefd, wilden steeds op de hoogte blijven van mijn vorderingen tijdens het onderzoek en het schrijven van deze scriptie en hebben ervoor gezorgd dat ik ook de nodige afleiding had waardoor ik het proces af en toe even los kon laten om het later weer met nieuwe energie op te pakken. Bedankt!

Monica Slingerland
Oud-Beijerland, augustus 2012

1: VAN KAAP NAAR KAAP

1.1 Inleiding

Van Kaap naar Kaap, deze vier woorden markeren een belangrijk gedeelte uit de Nederlandse historie. Toch is dit belangrijke gedeelte een gedeelte wat voor het merendeel van de Nederlandse bevolking volkomen onbekend is. Deze vier woorden gaan namelijk over de migratiegeschiedenis van Kaapverdiaanse migranten naar Nederland. Tijdens de jaren '50 kwam een handjevol migranten van de Kaapverdische eilanden kort na elkaar aan in de Rotterdamse haven op de kade van Katendrecht, de zogenaamde kaap van Rotterdam. Zij markeren het begin van een nieuwe migratiestroom die de Rotterdamse havens zou aandoen en de havenstad zou omvormen tot een tiende eiland voor de Kaapverdiaanse gemeenschap. Deze gemeenschap zou zich in de loop van de jaren verder gaan ontwikkelen en uitbreiden tot een gemeenschap van ruim 20.000 leden.

De onbekendheid van deze migratiegeschiedenis en de daaraan gekoppelde ontwikkelingen van de Kaapverdiaanse migrantengemeenschap in Nederland, voornamelijk in Rotterdam, vormen de basis waarop het argument van deze scriptie zal worden uiteengezet. De ontwikkelingen van de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam vormen namelijk een unieke bron van informatie en inzicht in de vorming van een collectieve identiteit, die niet alleen onderhevig is aan politieke en sociale ontwikkelingen op lokaal en nationaal niveau, maar ook aan transnationale relaties met het land van herkomst en relaties in de diaspora. In deze scriptie zal de zichtbaarheid van de collectieve Kaapverdiaanse identiteit worden besproken aan de hand van de Kaapverdiaanse 'collective memory', Kaapverdiaanse maatschappelijke zelforganisatie in Rotterdam, Kaapverdiaanse muziek en artiesten en 'bekende Rotterdammers'. Deze vier onderwerpen laten namelijk zien hoe de Kaapverdiaanse identiteit naar buiten toe als een collectieve identiteit wordt gerepresenteerd. Naast deze collectieve identiteit bestaan er ook individuele percepties op wat deze collectieve Kaapverdiaanse identiteit zou moeten inhouden en hoe hieraan gestalte zou moeten worden gegeven. Deze percepties zijn aan dezelfde processen van politieke, sociale en transnationale ontwikkelingen en relaties onderhevig en vormen daardoor een unieke kijk op de dynamiek die zich binnen de collectieve Kaapverdiaanse identiteit afspeelt. Denk hierbij aan de verschillen tussen generaties of gender, maar ook de manier waarop individuen zichzelf plaatsen binnen zowel de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam als de Rotterdamse samenleving als geheel.

De hoofdvraag die ik in deze scriptie zal beantwoorden is: Hoe wordt door de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam de Kaapverdiaanse identiteit op collectief niveau geconstrueerd en wat zijn de percepties hierover op individueel niveau? De percepties op individueel niveau geven hierbij de dynamiek aan die onder de constructie van deze Kaapverdiaanse identiteit schuil gaat. De onbekendheid van de Kaapverdiaanse migratiegeschiedenis en ontwikkelingen binnen Rotterdam tonen aan hoe belangrijk het is om niet alleen inzicht te krijgen in de constructie van de

Kaapverdiaanse identiteit, maar ook om erachter te komen hoe de interne individuele percepties van invloed zijn op de manier waarop de gemeenschap zichzelf uiteindelijk representeert. Deze representatie is namelijk niet alleen het gevolg van een collectieve uitstraling, maar wordt mede bepaald door uitingen van de Kaapverdiaanse identiteit op individueel niveau.

Een belangrijk onderdeel van de huidige Kaapverdiaanse collectieve identiteit is het concept ‘stille migranten’. In de wetenschappelijke literatuur, media en het leven van alle dag is dit een concept wat regelmatig opduikt wanneer het gaat over de Rotterdamse Kaapverdianen. Blijkbaar is dit een concept wat past bij de uitstraling die de Kaapverdiaanse gemeenschap in de loop van de jaren heeft ontwikkeld. Past dit concept wel langer bij de Rotterdamse Kaapverdianen of kunnen we veranderingen zien in de manier waarop de Kaapverdiaanse identiteit zich in de afgelopen jaren heeft geconstrueerd en gemanifesteerd? Hoe hebben individuele percepties op de Kaapverdiaanse identiteit hieraan wel of niet bijgedragen?

Dit hoofdstuk begint met een introductie over dit bijzondere en relatief onbekende onderwerp en een overzicht van de migratiegeschiedenis van de Kaapverdiaanse migranten van de ene Kaap naar de andere Kaap. Ook wordt duidelijk wat de relevantie van deze scriptie is en hoe het veldwerk is uitgevoerd dat voorafgaand aan het schrijven van deze scriptie heeft plaatsgevonden. Hierbij is er aandacht voor de hoofd- en deelvragen en de methoden en technieken die gedurende het veldwerk en het schrijven van de scriptie zijn gebruikt. Het hoofdstuk sluit af met een kort overzicht van de verdere opbouw van de scriptie.

1.2 Nederland en de ‘stille migranten’

Nederland en migranten, een combinatie die al vele jaren bestaat en ook al vele jaren aan de basis staat van persoonlijke verhalen, familiegeschiedenissen en opvallende of ingrijpende gebeurtenissen. Maar ook een combinatie die vooral de laatste jaren steeds vaker in een negatieve context besproken wordt, zowel in de Europese en Nederlandse politiek en media als in het leven van alledag. Deze negatieve context heeft vaak betrekking tot problemen rondom de integratie van migranten. Aanscherpingen van de Nederlandse overheid op het gebied van migratie- en integratiebeleid zijn hierdoor steeds vaker het geval. Een opvallend citaat dat toonaangevend is voor het huidige Nederlandse regeringsbeleid wordt gevormd door de eerste zinnen van de integratienota van 2011:

‘Integratie is een onderwerp dat vandaag de dag met gemengde gevoelens wordt aangesneden. Europese landen worden geconfronteerd met de weerbarstige gevolgen van decennia van migratie naar en binnen Europa van grote groepen mensen, vaak uit niet-westerse landen. Verschillende politici in Nederland en regeringsleiders in ons omringende landen hebben zich recent uitgesproken tegen een samenleving waarin

groepen langs elkaar heen leven. In dat kader wordt in het bijzonder het perspectief van een multiculturele samenleving ter discussie gesteld. Geconstateerd wordt dat het multiculturalisme heeft gefaald omdat anders dan gedacht en verwacht de verschillende etnische en culturele groepen die deel uitmaken van de Europese samenlevingen in de afgelopen decennia niet wederzijds tot elkaar zijn gekomen in een nieuwe eenheid. Culturele verscheidenheid heeft in hun ogen veeleer tot verdeeldheid en op zijn best tot welwillende wederzijdse veronachtzaming geleid. Het kabinet deelt deze onvrede over de multiculturele samenleving. De hardnekkigheid van integratieproblemen onderstrepen het beeld dat het model van de multiculturele samenleving geen oplossing heeft kunnen bieden voor het dilemma van de pluriforme samenleving¹.

Het naast elkaar laten bestaan en functioneren van verschillende culturen in een samenleving is volgens dit citaat een zeer moeilijk proces, waarbij de onderlinge diversiteit aan de wortel ligt van integratieproblemen en gebrek aan acceptatie of tolerantie. Het idee van een multiculturele samenleving is dus niet zo eenvoudig als het concept op het eerste gezicht doet vermoeden. De instroom van een grote diversiteit aan migranten en de daaruit voortgekomen (problematische) ontwikkelingen hebben de Nederlandse overheid, maar ook de Nederlandse burger, het belang van integratie en de juiste invulling van dit proces doen beseffen.

Opvallend is echter een specifieke migrantengemeenschap in Nederland die deze problematiek lange tijd heeft kunnen ‘ontwijken’. Sterker nog, voor veel Nederlanders is deze migrantengemeenschap zelfs totaal onbekend. De Kaapverdiaanse migrantengemeenschap in Rotterdam heeft misschien mede daardoor haar opvallende ‘bijnaam’ te danken: de ‘stille migranten’. We zullen hier verderop in deze scriptie uitgebreid op terugkomen. Het is dit namelijk dit opvallende, problematische en unieke concept dat ik als uitgangspunt voor het argument van mijn scriptie zal gebruiken. Niet alleen omdat het ontstaan, de betekenissen, interpretaties en uitwerkingen van het concept nader onderzoek verdienen, maar vooral ook vanwege de verhalen die achter dit concept schuil gaan. Het belangrijkste hierbij is om te letten op de invloed en eventuele uitwerking die het concept heeft op de processen van identiteitsvorming binnen de verschillende niveaus van waaruit de Kaapverdiaanse gemeenschap is opgebouwd. Hierbij kan gedacht worden aan de verschillen tussen generaties en gender. Heeft het concept invloed op identiteitsvormingsprocessen binnen de gemeenschap

¹ Rijksoverheid (2011) ‘Integratienota: Integratie, binding, burgerschap’
<http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/integratie/documenten-en-publicaties/notas/2011/06/16/integratienota.html>, geraadpleegd 3 juli 2012.

of is het concept slechts een vorm van ‘labeling’ die los staat van deze specifieke processen? Waarom worden Kaapverdianen niet genoemd wanneer het in de Nederlandse politiek en media gaat over integratieproblematiek, waarom lijkt vrijwel niemand buiten Rotterdam deze gemeenschap te kennen? Hoe staat dit alles in relatie tot het concept ‘stille migranten’?

We kunnen hier een terugkoppeling maken naar de hoofdvraag: hoe wordt door de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam de Kaapverdiaanse identiteit op collectief niveau geconstrueerd en wat zijn de percepties hierover op individueel niveau? Het collectieve niveau is hierbij het beeld dat de gemeenschap als geheel afgeeft wanneer zij praten over hun identiteit of op een bepaalde manier uiting geven aan hun identiteit. Is het concept ‘stille migranten’ slechts een (kortzichtige) beschrijving van de Kaapverdiaanse collectieve identiteit of is er ook op individueel niveau een reden te vinden voor deze benaming? De spanning ligt in het feit of de constructie van de Kaapverdiaanse identiteit op collectief niveau de oorzaak is voor het ontstaan van het concept ‘stille migranten’ of dat het concept haar bijdrage levert aan de vorming van de Kaapverdiaanse identiteit.

1.3 Hoofdvraag en deelvragen

1.3.1 Hoofdvraag en deelvragen tijdens het veldwerk

Om op deze vragen een antwoord te kunnen krijgen is het belangrijk om, zoals gezegd, inzicht te krijgen in de verhalen die schuilgaan achter het concept ‘stille migranten’. Het is om deze reden dat ik als uitgangspunt voor het veldwerk, dat voorafgaand aan deze scriptie heeft plaatsgevonden, de volgende hoofdvraag heb gebruikt: In hoeverre geeft de dagelijkse realiteit waarin de Kaapverdiaanse migrantengemeenschap in Rotterdam-West leeft, inzicht in de betekenis en uitwerking van het concept ‘stille migranten’? De hoofdvraag is vervolgens opgedeeld in vier deelvragen:

- Ten eerste: welke verschillen bestaan er tussen de eerste, tweede en derde generatie Kaapverdiaanse migranten wanneer het gaat over de manier waarop zij deel uitmaken van de Rotterdamse samenleving?
- Ten tweede: welke verschillen bestaan er tussen mannelijke en vrouwelijke Kaapverdiaanse migranten wanneer het gaat over de manier waarop zij deel uitmaken van de Rotterdamse samenleving? Hierbij wordt ook gelet op de verschillen tussen de drie generaties.
- Ten derde: op welke manier zijn Kaapverdianen verbonden aan hun land van herkomst en welke invloed heeft dit op de sociale positionering in de Rotterdamse (Nederlandse) samenleving? Hierbij opnieuw lettend op de verschillen tussen de generaties.
- Ten vierde: op welke manier en in welke mate doen Kaapverdianen mee aan de Nederlandse samenleving? Hoe zijn hun sociale contacten opgebouwd, welke organisaties kunnen rekenen op steun

van de Kaapverdiaanse gemeenschap, welke scholen en opleidingen worden bezocht door Kaapverdiaanse kinderen en jongeren, wat is de woonsituatie van de Kaapverdianen, welke politieke voorkeur heerst er onder de Kaapverdianen, welke media worden gelezen, beluisterd of bekeken en welke gevolgen heeft dit voor de manier waarop Kaapverdianen zichzelf positioneren in de Rotterdamse, Nederlandse samenleving?

1.3.2 Hoofdvraag en deelvragen van de scriptie

Ik heb bovenstaande vragen gebruikt bij het opstellen van een thema- en vragenlijst die ik tijdens de interviews heb gebruikt². Mijn bedoeling met deze vragen was om op een zo breed mogelijk niveau inzicht te krijgen in de gemeenschap als geheel, maar ook in de persoonlijke levens van mijn respondenten. Ik heb dit gedaan om de wisselwerking tussen het collectief en het individu te kunnen ontdekken in relatie tot de processen van identiteitsvorming. Tijdens deze scriptie zullen we echter uit gaan van de al eerder genoemde hoofdvraag: Hoe wordt door de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam de Kaapverdiaanse identiteit op collectief niveau geconstrueerd en wat zijn de percepties hierover op individueel niveau?

Deze hoofdvraag heb ik opgedeeld in twee deelvragen.

- Ten eerste: Welke rol spelen transnationale relaties in de vorming van de Kaapverdiaanse identiteit in Rotterdam?
- Ten tweede: Hoe wordt de relatie tussen de collectief geconstrueerde Kaapverdiaanse identiteit en de individuele percepties hierover beïnvloedt door de politieke en sociale omstandigheden in Rotterdam?

We zien hier de tweedeling tussen externe en interne aspecten van het proces van identiteitsvorming, aan de ene kant het collectief en aan de andere kant het individu, maar ook de tweedeling tussen lokale en transnationale invloeden en relaties. Deze beide tweedelingen zijn van invloed op hoe een gemeenschap zichzelf positioneert en representeert naar buiten toe (als collectief), maar hebben ook invloed op individuen die te maken hebben met individuele, unieke invloeden die hun beeld en percepties over de Kaapverdiaanse identiteit vorm geven en de manier waarop ze dit in de Rotterdamse samenleving representeren.

Door gebruik te maken van het concept ‘stille migranten’ zien we hoe een collectieve identiteit geconstrueerd wordt door een vorm van ‘labeling’ die afkomstig is van buitenaf. Hoe heeft dit invloed op de constructie van de Kaapverdiaanse identiteit en hoe wordt er op persoonlijk vlak omgegaan met deze stempel? Door dit concept als uitgangspunt voor de uiteindelijke argumentatie en conclusie te

² Deze thema- en vragenlijst is opgenomen in appendix twee. Hierin worden de deelvragen geoperationaliseerd tot vragen die tijdens de interviews zijn gebruikt en als steun hebben gefunctioneerd bij de voorbereiding en uiteindelijke analyse van de gesprekken en interviews.

gebruiken kan de vorming van de Kaapverdiaanse identiteit op beide niveaus, zowel collectief als individueel, worden verduidelijkt.

1.4 Persoonlijke motivatie

Het is de unieke positie van de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam die mij ervan heeft overtuigd om via mijn masterscriptie dieper op het onderwerp ‘stille migranten’ in te gaan. De oorspronkelijke keuze voor dit specifieke onderwerp is ontstaan doordat ik ‘toevallig’ het concept ‘stille migranten’ tegenkwam, na een studie van de mogelijkheden om een onderzoek te doen naar de reactie van migranten in Nederland op de negatieve beeldvorming of perceptie van de Nederlandse samenleving over migranten. Omdat dit een onderwerp is wat moeilijk onderzoekbaar is en ik inmiddels het concept ‘stille migranten’ was tegengekomen, heb ik de vraag andersom gesteld. Want hoe komt dit concept, wat waarschijnlijk ontstaan is uit de perceptie van de Nederlandse samenleving op Kaapverdiaanse migranten, overeen met de dagelijkse realiteit waarin Kaapverdiaanse migranten in Rotterdam leven? De keuze voor dit onderwerp werd steeds meer een interesse in de dagelijkse levens van deze Kaapverdianen en de overeenkomsten of verschillen die dit toonde met het concept ‘stille migranten’. Hierbij wilde ik mij concentreren op de betekenissen en interpretaties die het concept met zich meedraagt en de manier waarop dit wel of niet relevant is gezien de situatie en verhalen van de Kaapverdianen. Het belangrijkste hierbij was voor mij om te achterhalen in hoeverre het concept leeft binnen de gemeenschap zelf, welke betekenissen en interpretaties zij het concept zelf geven en in hoeverre het van invloed is op hun verhalen en levensinvulling. Uiteindelijk resulteerde dit in de hoofdvraag van deze scriptie, namelijk over de wisselwerking tussen de constructie van een collectieve identiteit en individuele percepties hierop. Het concept ‘stille migranten’ is vanwege haar uniekheid het ideale concept om deze wisselwerking te verduidelijken. De nadruk ligt in deze scriptie dus niet op dit concept, maar op de processen van identiteitsvorming die spelen binnen deze gemeenschap en de manier waarop dit tot uiting komt in het gebruik en de betekenis van het concept ‘stille migranten’.

1.5 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie

1.5.1 Wetenschappelijke relevantie

De wetenschappelijke relevantie van deze scriptie ligt in het inzicht dat dit onderzoek geeft in de manier waarop identiteit en processen van identiteitsvorming gestalte krijgen binnen een gemeenschap die als marginale bevolkingsgroep binnen de Nederlandse samenleving kan worden bestempeld. In hoeverre spelen historische afkomst, migratie- en integratieprocessen en verschillen in gender en generaties hierin een rol?

Doordat deze begrippen zijn geoperationaliseerd en besproken binnen de gemeenschap kan er ook iets gezegd worden over de manier waarop de bestempeling van een kleine en onbekende

gemeenschap tot 'stille migranten' invloed heeft op een gemeenschap, geïnterpreteerd en ervaren wordt en hoe dit bijdraagt aan de invulling en betekenis die men geeft aan de Kaapverdiaanse identiteit. Hierin wordt de dynamiek van identiteit en identiteitsvormingsprocessen benadrukt, waardoor op wetenschappelijk niveau niet slechts kan worden aangesloten op debatten die gaan over identiteit, maar waardoor ook kan worden gezien welke dynamiek aan dit concept ten grondslag ligt en hoe die dynamiek gestalte krijgt.

1.5.2 Maatschappelijke relevantie

In het onderzoeksontwerp omschreef ik de maatschappelijke relevantie van het onderzoek als volgt: 'blijkbaar bestaan er bepaalde problemen met betrekking tot zichtbaarheid en aanwezigheid rondom de Kaapverdische gemeenschap, terwijl deze migrantengroep één van de langst aanwezige migrantengroepen in Nederland is'. Van de ongeveer 20.000 Kaapverdianen in Nederland woont het merendeel in Rotterdam. De Kaapverdianen zijn na de Surinamers, Turken, Marokkanen en Antillianen de vijfde grote etnische minderheidsgroep in deze stad (Megens 2011: 7). Problemen rondom bekendheid en zichtbaarheid hoeven echter geen problemen te zijn die binnen de gemeenschap (hetzelfde) ervaren worden (als daarbuiten). Het concept 'stille migranten' zegt niet per definitie iets over de groep zelf, maar misschien wel veel meer over de manier waarop de Nederlandse samenleving omgaat met en kijkt naar de Kaapverdianen in Nederland.

Een onderdeel van dit onderzoek was om het concept 'stille migranten' van zowel binnenuit als van buitenaf te ontleden, waardoor zichtbaar werd wat het concept daadwerkelijk betekende en hoe dit werd beïnvloed of welke gevolgen dit had voor de dagelijkse realiteit van de Kaapverdische gemeenschap. Daar waar de politiek, media en maatschappij haar mond vol heeft over bijvoorbeeld de Marokkaanse, Antilliaanse, Surinaamse of Turkse migranten en de overkoepelende problematiek rondom integratie, zwijgen zij over de Kaapverdiaanse migranten. Wat is hiervan de oorzaak? Zijn er geen problemen rondom deze migranten? Kan het zijn dat religie hierin een rol speelt? Kaapverdianen zijn over het algemeen rooms-katholiek. Worden zij daarom naar de achtergrond geschoven, omdat de Nederlandse maatschappij zich steeds vaker vooral richt op de Islamitische allochtonen?

Na het uitvoeren van het veldwerk bleek des te meer hoe groot deze maatschappelijke relevantie daadwerkelijk was. Uit de gesprekken en interviews bleek hoe sterk de wens naar meer bekendheid voor de Rotterdamse Kaapverdiaanse gemeenschap leefde onder mijn respondenten. Bekendheid en aandacht voor de gemeenschap kan namelijk bijdragen aan een positieve ontwikkeling voor de gemeenschap waarin Kaapverdianen niet worden vergeten of over één kam worden geschoren met andere migrantengemeenschappen in Rotterdam die helaas vaak negatief in beeld komen. Daarnaast wil men af van het concept 'stille migranten' vanwege de irrelevantie van dit concept gezien de huidige situatie in Rotterdam. Volgens mijn respondenten is het tijd om de 'buitenwereld' te laten zien wie Kaapverdianen zijn, niet alleen aan de Rotterdammers (waar dit al redelijk lukt), maar juist ook

aan de rest van Nederland. Daarnaast is documentatie van onderzoekgegevens enorm gewild onder de Kaapverdianen, vanwege de rijkdom die de Kaapverdiaanse geschiedenis met zich meedraagt voor de nieuwe generaties. Steeds weer wordt er door mijn respondenten gesproken over het belang van het historisch en cultureel erfgoed dat moet worden doorgegeven aan de jongere generatie. Zij moeten weten waar ze vandaan komen, waar hun wortels liggen, welke geschiedenis ze met zich meedragen, wat hun voorouders hebben moeten doorstaan en uiteindelijk hebben bereikt en hoe dit bijdraagt aan de Kaapverdiaanse identiteit die deze jongere generatie met zich meedraagt. Door documentatie kan al deze informatie niet verloren gaan bij het verstrijken van de jaren, waarin steeds meer eerste generatie migranten zullen overlijden en hun verhalen niet meer kunnen vertellen en doorgeven.

1.6 Van Kaap naar Kaap

We kijken nu eerst naar de migratiegeschiedenis van de Kaapverdianen naar Nederland en de ontwikkelingen die de gemeenschap in de daaropvolgende jaren in Nederland heeft doorgemaakt. Deze geschiedenis en ontwikkelingen zijn cruciaal voor de manier waarop de gemeenschap in de tegenwoordige tijd over zichzelf denkt en antwoord geeft op de bovengenoemde vragen. De Kaapverdiaanse geschiedenis en cultuur vormen namelijk de basis van waaruit de gemeenschap vandaag de dag leeft en zichzelf presenteert.

De migratiegeschiedenis van de Kaapverdise archipel naar Nederland is een bijzondere en unieke geschiedenis die haar oorsprong heeft in de jaren '50 waarin een tiental Kaapverdianen in de Rotterdamse haven aanmeerden. Zij hadden Kaapverdië als zeeman verlaten en kwamen in Rotterdam aan, omdat dit een centrale aanmonsterplaats was voor schepen vanuit de hele wereld. Rotterdam was de stad die op Kaapverdië bekend werd als de stad waar Kaapverdiaanse zeemannen werk konden krijgen en waar een 'betere toekomst' in het verschiet lag.

Eén van mijn respondenten van de eerste generatie vertelde me dat de Kaapverdiaanse zeelieden zich niet mochten vestigen in Rotterdam, maar er alleen mochten komen om te werken. Pas jaren later werd definitieve vestiging op de wal toegestaan. Maar het was ook niet de bedoeling dat de zeelieden er zouden blijven. Iedere cent die werd verdiend op de schepen en in de haven werd naar huis gestuurd om de familie te ondersteunen en wanneer er genoeg geld zou zijn verdiend kon men weer terug naar het leven op Kaapverdië. Er werd zoveel en zolang mogelijk gewerkt, zelfs op vrije dagen. Rotterdam was de stad waar alles mogelijk was, waar veel geld kon worden verdiend en bovendien ook de stad waar arbeiders uit andere landen van harte welkom waren. Nederland was gastvrij, open en nieuwsgierig naar deze nieuwe arbeidsmigranten. En andersom waren de Kaapverdiaanse zeelieden dankbaar en blij voor elke mogelijkheid die ze in dit 'belofde' land werd aangereikt.

Eén van deze eerste Kaapverdiaanse zeemannen die in Rotterdam aankwam was João Silva, onder de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam beter bekend als Djunga de Biluca. Hij kwam in 1955 in Rotterdam aan bij de kade van Katendrecht oftewel de Kaap van Rotterdam. Het is deze

gebeurtenis die van groot belang zou zijn voor vele Kaapverdianen die hem in de jaren daarna zouden volgen. Veel Kaapverdianen probeerden namelijk het door de Portugese kolonisten bezette Kaapverdië te ontvluchten. Zij deden dit echter niet alleen vanwege de Portugese overheersing, de migratiegeschiedenis van Kaapverdië is namelijk ook te danken aan de gunstige geografische ligging van de eilanden waardoor kon worden aangemonsterd op schepen van over de hele wereld die de archipel aandeden, de ongunstige klimatologische omstandigheden waardoor droogte en hongersnoden ontstonden en de verhalen die op de eilanden rondgingen over het goede leven dat op Kaapverdië moeilijk tot niet realiseerbaar was, maar in andere landen wel kon worden verwezenlijkt (Carling & Akkeson 2009).

De eerste historische gegevens over Kaapverdië zijn afkomstig uit de vijftiende eeuw toen Portugese ontdekkingsreizigers na de ontdekking van de archipel in 1456, in het jaar 1460 hun eerste nederzetting bouwden op het eiland Santiago (São Tiago), één van de vele eilanden die samen de Kaapverdische archipel vormen. Slechts negen eilanden van de tien grootste eilanden zijn bewoond. De Kaapverdische eilanden liggen ongeveer 500 kilometer uit de kust met Senegal³, West-Afrika (Carling & Batalha 2008: 13-14, LaPorte 2007: 17). Over de herkomst van de naam Kaapverdië wordt door mijn respondenten verschillend gedacht. Zo bestaat er het verhaal dat de naam afkomstig is van de Portugezen die de eilandengroep de naam ‘Cabo Verde’ gaven, wat Portugees is voor ‘de Groene Kaap’, dit vanwege al het groen dat de ontdekkingsreizigers zouden hebben aantreffen op de eilanden. Tegenwoordig is Kaapverdië echter voornamelijk een droog en kaal land, iets wat versterkt wordt door de vulkanische oorsprong van de eilanden. Dat het land deze naam dus eigenlijk niet waard is, is volgens deze zelfde mensen, opnieuw te danken aan de Portugezen vanwege het feit dat de bomen op de eilanden gekapt werden om vervolgens gebruikt te worden als brandstof en bouw materiaal. Echter, lettend op de literatuur en de uitleg van enkele andere van mijn respondenten is de naam ontstaan vanwege de ligging ten opzichte van het vaste land. Aan de kust van West-Afrika ligt een punt wat door de Fransen ‘Cap Vert’ werd genoemd, omdat dit de eerste groene kaap was die de zeelieden tegenkwamen na het varen langs de kust waar de Sahara de Atlantische Oceaan bereikt. De benaming van de archipel zou hiervan zijn afgeleid (Carling & Batalha 2008: 14, Choenni 2004: 5, LaPorte 2007: 18).

Kaapverdië werd een Portugese kolonie en in de beginjaren bevolkt door onder andere Portugese kolonisten, Europese handelaren en missionarissen, Afrikanen (zowel vrije Afrikanen als slaven) en Japanse vissers. Zij vormen de basis voor het ontstaan van de Kaapverdiaanse bevolking. Er ontstond een tweedeling onder deze Kaapverdiaanse bevolking die tot op de dag van vandaag nog zichtbaar is

³ Voor een overzicht van de Kaapverdische archipel en de ligging ten opzichte van West-Afrika, zie appendix één.

op de eilanden. Op de noordelijke eilanden Santo Antão, São Vincente, Santa Luzia, São Nicolau, Sal en Boa Vista, de zogenaamde bovenwindse eilanden, wonen de Kaapverdianen met de lichte huidstint (Creolen), vanwege de Europese invloeden en op de zuidelijke eilanden Brava, Fogo, São Tiago met de hoofdstad Praia en Maio, de zogenaamde benedenwindse eilanden, wonen de Kaapverdianen met de donkere huidstint, vanwege de Afrikaanse invloeden (LaPorte 2007: 17, Choenni 2004: 5).

Kaapverdië is dus een land waarvan je zou kunnen zeggen dat de bevolking is opgebouwd uit allerlei verschillende immigranten afkomstig uit Europa, Afrika en Azië. Een zeer hybride samenleving dus.

Het jaar 1975 is voor de Kaapverdianen erg belangrijk, het is namelijk het jaar van de bevrijding van de Portugese overheersing. Sinds 1975 is Kaapverdië onafhankelijk van de Portugezen. Amílcar Cabral, oftewel de Kaapverdiaanse vader des vaderlands, begon in de jaren vijftig met de onafhankelijkheidsstrijd in de Portugese kolonie Guinee Bissau. Al tijdens deze strijd emigreerden er veel Kaapverdiaanse mannen naar onder andere Nederland om op deze manier de Portugese kolonisten te ontvluchten en een beter bestaan elders op te bouwen (Strooij 2000: 45-46). Maar het was niet alleen hierom dat de Kaapverdiaanse mannen hun heil ergens anders zochten. Toen de strijd zich verplaatste richting Kaapverdië moesten de Kaapverdianen in Portugese dienstplicht om te strijden tegen de onafhankelijkheidsstrijders, iets wat vanzelfsprekend tegen de wil van deze Kaapverdiaanse mannen inging. Door te vluchten naar onder andere Nederland kon deze dienstplicht ontlopen worden. Vanuit Nederland werd de strijd nauwlettend in de gaten gehouden en gesteund. João Silva speelde een belangrijke rol in de ondersteuning van de strijd vanuit Nederland door onder andere zijn contacten met Amílcar Cabral en zijn vertegenwoordiging in de PAIGC, de Kaapverdiaanse onafhankelijkheidsbeweging. Zijn doel was het om de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam bewust te maken van hun afkomst, hun cultuur, hun identiteit en bestaansrecht. Deze bewustwording moest zorgen voor een gevoel van eenheid en nationalisme wat de strijd om de onafhankelijkheid zou ondersteunen. Zelf zegt João Silva hierover:

‘Mijn taak was het om de Kaapverdiaanse cultuur in leven te houden. Om andere landen na onze onafhankelijkheid te laten zien dat wij een eigen cultuur hebben. Wij zijn een volk met een eigen cultuur. Deze cultuur is onze eigen identiteit. Dus je mag je identiteit niet verliezen, want als je onafhankelijk wordt, zonder cultuur, zonder identiteit, dan ben je niets’⁴.

⁴ Centrum voor de Geschiedenis van Migranten ‘Kaapverdië’

<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/land/Kaapverdi%C3%AB#810-inhetkort>, geraadpleegd 27 juni 2012.

Dit citaat is gebruikt op de tweede pagina van deze scriptie.

Hij staat voor de Kaapverdianen die ik heb gesproken dan ook niet alleen symbool voor de oprichting en ondersteuning van de Kaapverdiaanse gemeenschap vanaf het allereerste begin, maar ook als ‘vader’ van de Kaapverdianen in Rotterdam die tot op de dag van vandaag zich inzet voor de bewustwording, het behoud en de continuering van de Kaapverdiaanse cultuur en identiteit.

Toen de onafhankelijkheid uiteindelijk een feit was kwam de tweede golf Kaapverdiaanse migranten naar Nederland, op zoek naar een betere toekomst. Het is dan ook sinds de jaren '70 niet alleen meer zo dat de Kaapverdianen werkzaam waren in de scheepvaart, maar ook aan wal kwamen om te werken in de Rotterdamse havens en fabrieken. Vanaf de jaren '90 is een derde stroom zichtbaar, waaronder zich meer vrouwelijke migranten bevinden die via verschillende Europese landen uiteindelijk terecht kwamen in Rotterdam. In de jaren '70 kwamen er ook al vrouwelijk migranten naar Nederland, maar dan voornamelijk in verband met gezinshereniging. Deze derde golf kwam zelfstandig en werd werkzaam als huishoudelijke hulp of in de schoonmaakindustrie (Choenni 2004: 13-14).

Tijdens de jaren '50 waarin de eerste Kaapverdianen in de Rotterdamse haven aankwamen werd zo veel mogelijk contact gelegd met het thuisfront. Er werd verteld hoe goed het leven in Nederland was en welke mogelijkheden er waren in de scheepvaartindustrie. Familie en vrienden werden overgehaald om naar Nederland te komen. Vanuit Rotterdam kon worden gezorgd voor de nodige documenten zoals monsterboeken, inschrijvingen bij het arbeidsbureau en voor onderdak tijdens het wachten op nieuw werk op een nieuw schip. De kern van de gemeenschap bestond in die periode uit tien Kaapverdianen, waaronder João Silva, die hulpen boden aan nieuwkomers, een pension oprichtte waarin Kaapverdianen konden verblijven, een winkel openden waarin de benodigdheden voor op de schepen, zoals kleding, kon worden gekocht en de nieuwe migranten wegwijs maakte in hun nieuwe thuisstad Rotterdam. Vandaag de dag heeft Nederland de derde grootste Kaapverdiaanse gemeenschap na de Verenigde Staten en Portugal. Men gaat uit van meer dan 20.000 Kaapverdianen die momenteel in Nederland en dan voornamelijk in Rotterdam wonen. Rotterdam is vanwege de centrale ligging in Europa al snel geworden tot een uitvalbasis voor Kaapverdianen die verder wilden richting Noord-Europa. Vanuit Rotterdam is dus een groot gedeelte van de Kaapverdiaanse diaspora in Europa ontstaan (Carling 2008: 91). Opvallend aan deze gemeenschap is het feit dat, ook nadat men op de wal ging werken, de Kaapverdianen die in Nederland wilden blijven wonen en werken zich concentreerden in Rotterdam. Het is onder andere deze geconcentreerdheid die er waarschijnlijk voor heeft gezorgd dat deze eerste generatie het stempel ‘stille migranten’ kreeg opgedrukt. Zoals verderop in deze scriptie zal blijken is dit een begrip dat een bijzondere impact op de gemeenschap heeft (gehad) waardoor de Kaapverdiaanse gemeenschap binnen Nederland, maar vooral ook binnen Rotterdam een unieke positie heeft in vergelijking met andere migrantengemeenschappen.

1.7 Methoden en technieken

Mijn veldwerk heeft plaatsgevonden in de Rotterdamse deelgemeente Delfshaven. Ten eerste omdat Rotterdam de stad is waar het overgrote merendeel van de Kaapverdianen in Nederland zich bevindt en ten tweede is mijn keuze voor deze locatie bepaald door de opvallende concentratie van de Kaapverdiaanse gemeenschap in deze deelgemeente. In 2005 leefde een derde van de ruim 20.000 Kaapverdianen in deze deelgemeente die in centraal Rotterdam ligt. In hetzelfde jaar woonden er slechts 3000 Kaapverdianen buiten Rotterdam in kleine gemeenschappen in Den Haag, Amsterdam, Zaandam en Delfzijl (Carling 2008: 93). Delfshaven is opgedeeld in acht wijken Delfshaven, Schiemond/Lloyd kwartier, Oud-Mathenesse/Witte Dorp, Bospolder, Tussendijken, Nieuwe Westen, Spangen en Middelland.

Ik ben tijdens de veldwerkperiode niet in Delfshaven gaan wonen, maar ben thuis blijven wonen in Oud-Beijerland, ongeveer 20 kilometer van de veldwerklocatie vandaan. Ik heb er bewust voor gekozen om regelmatig door bepaalde gedeeltes van de deelgemeente te wandelen, ook wanneer ik geen afspraken voor interviews had. Op deze manier heb ik de sfeer en situatie op straat kunnen voelen en observeren.

Mijn onderzoeksdata heb ik verkregen door interviews te houden met zowel leden van de eerste als tweede generatie Kaapverdianen. In totaal heb ik acht mensen kunnen interviewen: twee mannen van de eerste generatie en vier mannen en twee vrouwen van de tweede generatie. Deze interviews wisselden qua tijdsduur van een uur tot tweeënhalf uur, waarbij het interview van een uur een vervolg was van een eerder interview wat al tweeënhalf uur had geduurd. Wat mij opviel was de intensiteit en diepgang van de interviews. Tijdens de voorbereidingen voor het veldwerk heb ik er bewust voor gekozen om de interviews zoveel mogelijk open te houden, de zogenaamde methode van het 'semi-structured interview'⁵. Ik heb een aantal thema's en vragen opgeschreven die ik wilde bespreken, maar heb in het eerste deel van de interviews de gesprekken laten afhangen van de gegevens die mijn respondenten met mij wilden delen en belangrijk vonden om te vertellen. Zo vroeg ik bijvoorbeeld aan het begin van een interview naar de familiegeschiedenis van de respondent rondom de komst naar Nederland, waardoor ik vaak direct inzicht kreeg in hoe bekend de respondent was met zijn of haar persoonlijk achtergrond, hoe de contacten binnen de familie in Nederland en Kaapverdië zijn, hoe contacten met familie in de diaspora zijn en hoe bekend de respondent is met de algemene Kaapverdiaanse historie rondom de migratie naar Nederland. Door deze gegevens te gebruiken als uitgangspunten voor latere vragen bleef ik zelf de controle over het interview houden omdat ik wist welke kanten ik opkon en ook daadwerkelijk wilde opgaan en welke kanten voor mijn respondenten niet direct van belang leken te zijn. Zo bleven de interviews overzichtelijk en systematisch, terwijl mijn respondenten het gevoel van vrijheid en vertrouwen bleven houden. De gesprekken werden

⁵ Zie voor een overzicht van de gestelde vragen appendix twee.

hierdoor heel snel heel persoonlijk en open. De ‘vrijheid’ die ik de respondenten heb gegeven in de beantwoording van mijn vragen heeft voor een aantal verassende en opvallende uitspraken gezorgd waardoor ik steeds beter en vollediger inzicht kreeg in de belevingen van mijn respondenten.

Mijn respondenten heb ik (bijna) allemaal gevonden via mijn allereerste respondent die werkzaam is bij Stichting Avanço. Hierbij heb ik dus gebruik gemaakt van de zogenaamde ‘snowball sampling methode’. De data is op die manier ‘gekleurd’ vanwege het feit dat deze respondenten werken en praten vanuit een positie die anders is dan die van de ‘gemiddelde Kaapverdiaan’, vanwege hun activiteiten in dienst van deze stichting. Toch heeft dit betere resultaten opgebracht dan ik van te voren had verwacht. Mijn oorspronkelijke bedoeling was om zoveel mogelijk met de ‘gemiddelde Kaapverdiaan’ in contact te komen vanwege de dagelijkse realiteit van de leden van de gemeenschap die mij interesseerde. Al snel bleek dat juist door me te richten op de Kaapverdianen die via de stichting en via de migrantenparochie werkzaam zijn binnen de gemeenschap, ik veel dieper kon ingaan op bepaalde thema’s vanwege de kennis die mijn respondenten vanwege hun werkzaamheden hierover hadden. Ik heb er dan ook voor gekozen om me op deze mensen te concentreren.

1.8 De antropoloog als meetinstrument

Eén van de belangrijkste lessen die een antropoloog leert is het feit dat een antropoloog tijdens het onderzoek, zelf het meetinstrument is. Tijdens het onderzoek zelf, maar voornamelijk ook tijdens de analyse van de onderzoeksdata blijkt dit des te meer. Keuzes over de respondenten die je wilt interviewen, bepaalde vragen die je wel of niet stelt en de interpretatie van alle data en invloeden die tijdens het onderzoek actief zijn hebben dit de afgelopen maanden steeds laten zien. Zo waren de woorden trots en (Kaapverdiaanse) mentaliteit een terugkerend gespreksonderwerp tijdens de interviews en gesprekken. Maar wat wordt er bedoeld? Woorden als trots en mentaliteit zijn namelijk woorden die ik als antropoloog niet kan gebruiken omdat ze niet verenigbaar zijn met de antropologische begrippenlijst. Hoe kan ik de data rondom deze begrippen dan toch gebruiken en analyseren?

Een tweede belangrijke vraag is in hoeverre antwoorden worden beïnvloedt door mijn functie als onderzoeker? Word iets genoemd vanwege een bepaald patroon van gewenste representatie richting mij als buitenstaander? In de antwoorden op persoonlijk vragen is dit makkelijker op te pikken dan in de antwoorden over de gemeenschap als collectief. Zo viel het mij op dat er vaak wordt teruggegrepen op de Kaapverdiaanse geschiedenis, cultuur en de gemeenschap in Rotterdam als geheel. Ook tijdens de persoonlijke vragen moest ik erop letten dat we inderdaad op individueel niveau bleven praten en niet afweken naar het collectieve gedeelte. Mijn respondenten hadden een neiging om steeds over ‘de Kaapverdianen’ te praten en minder over zichzelf. Is dit vanwege een bepaalde representatie die men op mij wilde overbrengen?

Dit opvallende patroon van een schijnbaar gewenste representatie is ook terug te zien aan de manier waarop bepaalde informatie expliciet wordt herhaald en benadrukt. Hierbij werd soms zelfs letterlijk gezegd dat ik dingen letterlijk moest noemen in mijn scriptie vanwege het inzicht dat dit kan geven in de Kaapverdiaanse gemeenschap wat van groot belang zou zijn voor elke lezer die mijn scriptie in handen zou kunnen krijgen. Ingaan op deze benadrukking en wens is echter opnieuw een keuze van mij als antropoloog zelf. In hoeverre is deze informatie voor mijn onderzoek relevant? Wel blijft staat dat deze wensen zeker in de analyse mee moeten worden genomen en moeten worden overdacht.

1.9 Opbouw van de scriptie

Deze scriptie is opgedeeld in vijf hoofdstukken. Na de inleiding en de methodische onderdelen verwerkt te hebben in het eerste hoofdstuk weten we genoeg over de context van het onderzoek om verder te gaan met de theoretische debatten betreffende enkele kernconcepten in deze scriptie. Dit is verwerkt in het tweede hoofdstuk, het theoretisch kader. Het derde en vierde hoofdstuk verwerken dit theoretisch kader in relatie met de data afkomstig van het veldwerk en de analyse hierover. Het derde hoofdstuk gaat hierbij vooral in op de externe facetten en het collectief van de Kaapverdiaanse identiteit en het vierde hoofdstuk over de interne facetten en het individu. De uiteindelijke conclusie wordt uiteengezet in het vijfde hoofdstuk. Het gaat hierbij om de wisselwerking tussen de uitkomsten van het derde en vierde hoofdstuk en de gevolgen die dit heeft voor de identiteit(vorming) van de Kaapverdianen in Rotterdam. Hierbij wordt het concept ‘stille migranten’ gebruikt als uitgangspunt om deze wisselwerking te verduidelijken.

2: THEORETISCH KADER

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt het theoretisch kader van het onderzoek uiteengezet, waardoor de data in de komende twee analysehoofdstukken kunnen worden opgehangen aan deze kapstok. Het hoofdstuk bestaat uit drie delen.

Het eerste deel gaat over de manier waarop zowel de ‘embedding’ als ‘re-embedding’ van een cultuur binnen een nieuwe samenleving tot stand komt en hoe concepten als migratie en integratie hierin een rol spelen. Hoe kan cultuur zich een plaats verwerven binnen een samenleving en nog belangrijker, hoe blijft deze plaats gehandhaafd binnen een multiculturele samenleving die Nederland kenmerkt? Welke gevolgen en eventuele problemen draagt dit met zich mee. Door op deze manier naar cultuur te kijken kan worden gezegd hoe processen van in- en aanpassing van een cultuur invloed heeft op de vorming van een identiteit die aan deze cultuur verbonden is.

Het tweede deel gaat over het collectieve geheugen wat deel uitmaakt van de Kaapverdiaanse cultuur. Dit is opnieuw verbonden aan de migratie- en integratiegeschiedenis van de Kaapverdiaanse gemeenschap en de manier waarop identiteit zich baseert op een cultuur.

Het derde en laatste deel gaat dieper in op identiteit en identiteitsvorming. Wat is identiteit daadwerkelijk, hoe ontwikkeld het zich en welke factoren spelen hierbij een rol?

Aan het einde van het hoofdstuk geef ik een korte samenvatting en conclusie van dit hoofdstuk.

2.2 ‘(Re)embedding’ van cultuur in een multiculturele samenleving

De aanpassing van verschillende culturen aan elkaar waardoor een multiculturele samenleving ontstaat is, zoals in de integratienota van 2011 staat beschreven, nog niet zo eenvoudig gebleken. In de nota staat:

‘hoewel er onmiskenbaar sprake is van integratie en vele migranten met succes hun weg hebben weten te vinden (...) domineert de zorg over dat deel van de migranten dat er niet in slaagt in Nederland een zelfstandig bestaan op de bouwen. (...) Keer op keer blijkt dat veel Nederlanders de etnische en culturele diversiteit die Nederland kenmerkt niet als een verrijking ervaren, maar als een bedreiging (...). Maatschappelijke tegenstellingen verdwijnen niet door enkel de symptomen daarvan tegen te gaan, maar door ontwikkelingen te bevorderen die mensen in staat stellen om over de tegenstellingen heen vruchtbaar samen te werken en samen te leven. (...) Vrijheid, gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en solidariteit zijn waarden die vanouds de Nederlandse samenleving hebben geschraagd. Van alle burgers verwacht het kabinet inzet om deze waarden ook in de toekomst te waarborgen’ (Rijksoverheid 2011: 1-2)

De nota maakt duidelijk dat een multiculturele samenleving niet zo eenvoudig is vanwege de onderling diversiteit die de opbouw van de Nederlandse samenleving eerder in de weg staan, dan verstevigen. Meerdere culturen blijken dus moeilijk samen te kunnen leven.

De definitie van multiculturalisme is volgens Wieviorka:

'the acknowledgement and promotion of cultural pluralism (...) multiculturalism celebrates and seeks to protect cultural variety (...) on the same time it focuses on the often unequal relationship of minority to mainstream culture' (Wieviorka 1998: 881).

Hierbij gaat Wieviorka in op de 'productie van identiteiten' die vanwege culturele verschillen zichtbaar worden in een multiculturele samenleving en de spanningen die hierbij worden veroorzaakt. Identiteit kan bijvoorbeeld worden gevormd vanwege een gezamenlijke overeenkomstige achtergrond zowel historisch, religieus, vanwege gender of etniciteit. Maar deze identiteitsvorming zorgt aan de andere kant ook voor uitsluiting van de personen die buiten deze bepaalde categorieën vallen. Deze processen zorgen dus voor culturele diversiteit zoals zichtbaar wordt binnen een multiculturele samenleving. Een van de argumenten van Wieviorka om dit te onderstrepen gaat om het woord reproductie, wat laat zien dat een bepaalde bevolkingsgroep binnen een samenleving haar cultuur levend probeert te houden om de instandhouding te garanderen. Is dit wat door de integratienota wordt onderstreept wanneer het gaat om onderlinge onverdraagzaamheid? Is men zo gericht op de eigen cultuur, dan het samen leven met andere culturen moeilijk wordt?

De tendens van de hedendaagse samenleving om cultureel te fragmenteren in plaats van om samen te komen in een multiculturele samenleving, is volgens Wieviorka te danken aan de globalisering van onze leefwereld. Het gaat hierbij niet om de 're-embedding' van een cultuur in een nieuwe samenleving, maar om de veranderingen en aanpassingen van cultuur en identiteit die dankzij processen van globalisering mogelijk zijn. Identiteiten passen zich steeds weer aan de omstandigheden aan waardoor de '(re)embedding' en onderlinge verdraagzaamheid in een samenleving niet langer een op zichzelfstaand iets is vanwege *constante* veranderingen en dus steeds weer voor spanningen onderling kan zorgen. (Wieviorka 1998: 890-893). Er hoeft niet alleen meer rekening te worden gehouden met lokale of nationale processen van 'embedding' van een cultuur en de daaruit voortkomende constructie van een eigen identiteit, zowel collectief als individueel. Transnationalisme heeft ervoor gezorgd dat deze processen zich hebben uitgebreid tot een globaal niveau waarin deze processen en invloeden veel vaker en intensiever kunnen veranderen.

Ook Yuval-Davis heeft het hierover, door te laten zien dat onder de processen van een vorming van een multiculturele samenleving, processen van globalisering zichtbaar zijn. Want in beide gevallen komt de vraag terug: hoe gaan mensen en gemeenschappen die van elkaar verschillen

met elkaar om en hoe is het mogelijk dat deze verschillende gemeenschappen naast elkaar leven ondanks de verschillen: ‘how can people live together in difference?’ (Yuval-Davis 2006: 213). Integratie in een nieuwe samenleving en het aanpassen aan verschillende culturen is een moeilijk proces, wat de processen van identiteitsvorming binnen een culturele gemeenschap of eenheid verstevigen zal. Men wordt namelijk teruggeworpen op de eigen ‘roots’ doordat duidelijk wordt dat er grote verschillen kunnen bestaan met anderen. Individuele percepties over de persoonlijk ‘roots’ zullen uiteindelijk bijdragen aan de manier waarop men deel uitmaakt van een collectieve identiteit en dit uitdraagt in een collectieve samenleving.

Yuval-Davis omschrijft hoe identiteit in een multiculturele samenleving werkzaam is: *‘identity as transition, always producing itself through the combined processes of being and becoming, belonging and longing to belong’* (Yuval-Davis 2006: 202). We zien hierin de relatie met Wieviorka en Vasta wanneer het gaat om de aanpassing of het gebrek aan aanpassing in een multiculturele samenleving. Hierbij moet gelet worden op het feit dat het gaat over de identiteit als collectieve constructie. Uiteraard zijn de gevoelens van ‘belonging’ een individueel gevoel, maar het komt tot uiting in de representatie van een gemeenschap als geheel. De mate van ‘belonging’ heeft ook te maken met de invloed van de staat, zoals bijvoorbeeld de regelgeving rondom burgerschap. Maar steeds weer moet duidelijk zijn dat identiteit niet iets statisch is, wat eenmaal wordt geconstrueerd en daarna stagneert in een vaststaand bouwwerk waar de dynamiek van sociale en politieke processen in de samenleving en op transnationaal niveau geen vat op hebben. Identiteit past zich steeds weer aan, juist binnen een culturele samenleving waarin de staat, andere culturele gemeenschappen en sociale ontwikkelingen elkaar steeds beïnvloeden.

2.3 ‘Collective memory’

Ontwikkelingen op globaal niveau trekken hun sporen in de totstandkoming van een identiteit binnen een multiculturele samenleving. Hierbij gaat het om de transnationale relaties die bepalend zijn voor de vorming van een identiteit in relatie tot de historische achtergronden en culturele ‘roots’ van een gemeenschap. Onder de Kaapverdianen is dit terug te zien in de diepgaande en uitgebreide kennis over de herkomst de gemeenschap. Tot in de details worden er verhalen verteld over hoe vaders en moeders naar Nederland zijn gekomen, waarom zij uit Kaapverdië vertrokken, waar familieleden in diaspora zich bevinden en hoe ouders zich hebben gevestigd en geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. Herinneringen aan en uit het verleden zijn voor de Kaapverdianen erg belangrijk vanwege de identiteitsvorming die voor een groot gedeelte afhankelijk is van de gemeenschappelijke achtergrond die elke Kaapverdiaan heeft en die zorgt voor een gevoel van verbondenheid. Kaapverdië zelf speelt hierin een belangrijke rol als een, vaak geromantiseerd, beeld van de

Kaapverdiaanse ‘roots’, cultuur en identiteit. Het collectieve geheugen van de gemeenschap is echter te verdelen in twee delen: geschiedenis en geheugen. Het gaat hierbij om kennis over de daadwerkelijke feiten en de verhalen zoals die binnen de families en de gemeenschap circuleren. Nora spreekt in dit verband over de verschillen tussen ‘history’ en ‘memory’:

‘Memory and history, far from being synonymous, appear now to be in fundamental opposition. Memory is life, borne by living societies founded in its name. It remains in permanent evolution, open to the dialectic of remembering and forgetting, unconscious of its successive deformations, vulnerable to manipulation and appropriation, susceptible to being long dormant and periodically revived. History, on the other hand, is the reconstruction, always problematic and incomplete, of what is no longer. Memory is a perpetually actual phenomenon, a bond tying us to the eternal present; history is a representation of the past. (...) Memory takes root in the concrete, in spaces, gestures, images and objects. History binds itself strictly to temporal continuities, to progressions and to relations between things. Memory is absolute, while history can only conceive the relative’ (Nora 1998: 8-9).

Het geheugen wordt dus geworteld in het ‘concrete’, in bijvoorbeeld bepaalde ruimtes, plaatsen, beelden, objecten, symbolen of muziek. Vanwege de drang en noodzaak die ik tijdens mijn onderzoek ben tegengekomen naar kennis over Kaapverdië, de geschiedenis van het land en de migratie en de positionering binnen Nederland, denk ik dat ‘memory’ in het bijzonder in de Kaapverdiaanse gemeenschap hoog in het vaandel staat. Uiteraard is er veel aandacht en kennis over de ‘history’, maar krijgt dit in combinatie met concrete invullingen pas waarde voor mijn respondenten. Het is ook op deze manier dat Rotterdam een echte thuisstad is voor de Kaapverdianen vanwege de betekenissen die bepaalde plaatsen in de stad hebben voor de gemeenschap. Het Heemraadsplein in Rotterdam is hier een passend voorbeeld voor. Sinds de komst van de Kaapverdiaanse zeelieden naar Rotterdam is dit de centrale ontmoetingsplaats voor Kaapverdianen. Hier kwamen de Kaapverdianen samen die door hun geld heen waren en op zoek moesten naar nieuwe schepen voor werk. De naam ‘‘Pracinha d’Quebrad’ (in het Nederlands: het pleintje van hen die blut zijn of het pleintje van de platzakken) verwijst hiernaar. Vanwege deze historische betekenis worden culture festivals en feesten vaak nog steeds gevierd op dit plein, zoals het katholieke feest St. João Baptista (Carling 2008: 91, Fortes 2010: 71).

2.4 Identiteit

In de jaren ’90 ontstond er binnen de Kaapverdiaanse gemeenschap een specifieke bewustwording die te maken had met de Kaapverdiaanse identiteit. Dit gebeurde opvallend genoeg vooral binnen de muzieksce­ne en onder leden van de tweede generatie. Plotseling gingen de Kaapverdianen in Rotterdam zich afvragen waar hun ‘roots’ daadwerkelijk lagen en welke invloed dit op hen persoonlijk

had. Identiteit was voor hen niet een vaststaand iets, maar werd verwerkt in nieuwe nummers tot iets wat gevormd werd door meerdere factoren, zoals de migratiegeschiedenis naar Nederland, connecties binnen de diaspora en de historie van Kaapverdië.

We zien dit terug in de manier waarop er op academisch niveau over identiteit wordt gesproken. Identiteit is een begrip dat kan worden gedefinieerd als ‘static’, ‘uncontested’ en ‘predetermined’ wanneer we letten op de klassieke wetenschappelijke opvattingen over identiteit. Wanneer we echter kijken naar de hedendaagse wetenschappelijk benadering van identiteit zien we vooral een nadruk op de begrippen ‘hybridized’, ‘fragmented’, ‘creolized’ en ‘multi-local’ (LaPorte 2007: 69). Deze transformatie in het gebruik van begrippen om identiteit te omschrijven is te danken aan de toenemende mate en invloed van een proces dat we globalisering noemen. Globalisering wordt door Inda en Rosaldo omschreven als ‘the intensification of global interconnectedness, suggesting a world full of movement and mixture, contact and linkages, and persistent cultural interaction and exchange. It speaks, in other words, to the complex mobilities and interconnections that characterize the globe today’ (Inda&Rosaldo 2008: 4). Deze definitie geeft een verklaring voor de transformatie in het gebruik en de inhoud van de begrippen om identiteit te omschrijven. Identiteit wordt gevormd door de samenstelling van een bepaalde samenleving. Binnen deze samenleving wordt de identiteit van een individu namelijk bepaald door de sociale positionering, waarbij iemands identiteit bepaald wordt door sociale normen en structuren die binnen de betreffende samenleving heersen. In de sociale wetenschap werden de ‘traditionele’ samenlevingen vooral gezien als statische samenlevingen, waardoor identiteit automatisch ook als statisch werd omschreven. Door het globaliseringproces zijn lokale ‘traditionele’ samenlevingen echter steeds meer met elkaar verbonden, waarbij allerlei contacten, bewegingen en stromingen van ideeën, mensen, goederen en geld zijn ontstaan. Deze vorm van ‘interconnectedness’ heeft geresulteerd in nieuwe opvattingen over lokale samenlevingen en dus ook over de vorming van identiteit binnen deze samenlevingen. Identiteit wordt niet langer bepaald door de lokale context waarin een individu zich begeeft, maar ook door de contacten die men heeft op globaal niveau. Identiteit is niet langer een gegeven, maar ‘een voortdurend proces van sociale constructie’ (Verkuyten 1999: 4), nu ook onderhevig aan globale processen. Door deze globale processen is ook het idee van re-embedding ontstaan. Het gaat hierbij om het proces waardoor culturen niet langer op lokaal niveau aan een bepaalde plaats verbonden hoeven te zijn en blijven. Door de migrantenstromen worden ook ‘culturen’ verplaatst. Migratie heeft namelijk effect op de manier waarop cultuur zich verspreidt. Dit betekent niet dat een cultuur overal op dezelfde manier wordt toegepast of ervaren. Inda en Rosaldo spreken over een proces van ‘mutual imbrication: globalization cannot be thought of simply as a westernizing affair, nor can it be viewed solely as a homogenizing one (...) it must be understood, in short, as a process of mutual imbrication’ (Inda en Rosaldo 2008: 25).

De Kaapverdiaanse identiteit wordt sterk bepaald door migratie en integratie. LaPorte omschrijft dit als volgt: ‘not only is identity about what people do in their day to day activities but for Cape Verdeans it is also about migration, an important analytical consideration given the increasingly

migratory nature of today's populations, the rise in transnational lifestyles and the question of how these populations see themselves in the midst of the processes of globalization' (LaPorte 2007: 93-94). Hoewel LaPorte dit citaat betreft op Kaapverdianen in Kaapverdië zelf, zegt het ook iets over de manier waarop gemigreerde Kaapverdianen te maken hebben met identiteitsvorming. Het is al een aantal keren naar voren gekomen dat Kaapverdianen een lange migratiegeschiedenis achter zich hebben. Het is dus niet voor niets dat de Kaapverdiaanse identiteit altijd samen met migratie moet worden bestudeerd. Door de lange migratiegeschiedenis beschouwen de Kaapverdianen hun cultuur als een mix van Europese, West-Afrikaanse en Noord-Amerikaanse culturen. Binnen Kaapverdië zelf betekent dit dat de grenzen tussen wat Kaapverdiaans en niet-Kaapverdiaans is, erg onduidelijk kunnen zijn. Omdat Kaapverdianen bij uitstek een bevolking vormen waarbij 'interconnectedness' een kernbegrip is komt dit ook naar voren in de identiteitsvorming van elke Kaapverdiaan die gemigreerd is. Er blijven altijd banden bestaan met Kaapverdië en alle globale invloeden die in Kaapverdië zichtbaar zijn. LaPorte en Megens beschrijven allebei deze transnationale levensstijlen die zowel in Kaapverdië als in Rotterdam zichtbaar zijn. In Rotterdam speelt dit transnationale karakter vooral een rol bij de tweede en derde generatie en in Kaapverdië vooral onder teruggekeerde migranten en jongeren (LaPorte 2007: 248, Megens 2011: 48). In het geval van de Rotterdamse Kaapverdianen speelt ook het proces van integratie een belangrijke rol in de identiteitsvorming. De mate van integratie bepaalt de sociale positionering binnen de Nederlandse maatschappij en heeft dus effect op de vorming van identiteit. Hoe dit effect heeft is een belangrijke vraag binnen dit onderzoek. LaPorte geeft hier gedeeltelijk antwoord op door de vraag om te draaien. Zij vraagt zich niet of hoe identiteit wordt beïnvloed door globalisatie, transnationalisme of modernisme, maar hoe deze processen worden 'beïnvloed' door de Kaapverdische identiteit: 'how identity shapes and influences our encounters with globalization and the ideas, goods, images, capital and people that swirl around in these global flows' (LaPorte 2007: 88). Haar conclusie is dat 'they do not pose a threat to Cape Verdean culture or identity, disrupting or opening them up to fragmentations and hybridizations of modernity, because Cape Verdean identity has long been practiced and conceptualized as a 'mix' that undergoes constant revision and renegotiation' (LaPorte 2007: 63-64). In plaats daarvan zorgt dit voor de mogelijkheid van de Kaapverdiaanse identiteit om zich aan te passen aan welke sociale omgeving dan ook. De constructie van de Kaapverdiaanse identiteit bepaalt de mogelijkheden die iemand heeft om succesvol te integreren in een andere samenleving en bepaalt hoe nieuwe invloeden van buitenaf worden beantwoord, omarmd of omgevormd door de Kaapverdiaanse identiteit. LaPorte gebruikt het begrip 'fluid identities' om dit uit te leggen (LaPorte 2007: 62-63).

2.5 Conclusie

De '(re)embedding' van cultuur in een multiculturele samenleving is moeilijker dan het concept van een multiculturele samenleving, waarin verschillende culturen vreedzaam en probleemloos naast elkaar kunnen functioneren, op het eerste gezicht doet vermoeden. Dit heeft vooral te maken met de

politieke, sociale en transnationale ontwikkelingen en invloeden die een cultuur en de daaraan gekoppelde collectieve identiteit moeten verwerken. Het inpassen van een bepaalde cultuur in een bepaalde samenleving gaat altijd gepaard met een bepaalde vorm van integratie die niet altijd probleemloos verloopt. De Nederlandse samenleving is hier een goed voorbeeld van, waardoor er nu een wantrouwen heerst tegenover de positieve werking van een multiculturele samenleving. Steeds vaker wordt er gelet op de problematiek die hier uit voortkomt, terwijl de oplossingen uitblijven. Het moeten aanpassen aan een bepaalde samenleving is hierdoor extra moeilijk, waardoor processen van identiteitsvorming ook gevoed worden door percepties op de nieuwe samenleving die de noodzaak van een stevige constructie van een eigen identiteit benadrukken. Processen van ‘belonging’ bepalen uiteindelijk tot in hoeverre mate de identiteit wordt gevormd vanuit de eigen cultuur en welke invloeden van buitenaf hierop van invloed mogen zijn.

De vorming van identiteit heeft niet alleen te maken met processen van transnationalisme en ‘belonging’. Ook het ‘collective memory’ speelt hierin een grote rol. We zien binnen het concept van het collectieve geheugen een verschil tussen geschiedenis en verhalen, de feiten en de geromantiseerde verhalen of ideeën over de Kaapverdiaanse ‘roots’. De rol van bepaalde ruimtes, plaatsen, beelden, objecten, symbolen of muziek is om de ‘history’ en de ‘memory’ concreet aan elkaar te verbinden, waardoor er waarde aan deze facetten van de Kaapverdiaanse cultuur kan worden toegevoegd. Deze waarde van plaatsen, symboliek en traditie vormen een belangrijk uitgangspunt voor de manier waarop aan de collectieve identiteit gestalte wordt gegeven. Doordat op individueel niveau verschil in waarde kan worden ervaren, zorgt dit voor de dynamiek binnen de collectieve identiteit die verschillende uitingen aan de Kaapverdiaanse identiteit kunnen geven, terwijl er wel vanuit dezelfde startpositie (dezelfde culturele achtergrond) aan de constructie van de Kaapverdiaanse identiteit wordt gewerkt.

Tot slot kunnen we concluderen dat de Kaapverdiaanse identiteit als een ‘fluid identity’ moet worden beschouwd. Niet alleen vanwege steeds veranderende en uitbreidende transnationale ontwikkelingen en de rol van het ‘collective memory’. Ook vanwege de mogelijkheid die LaPorte’s benadering van de Kaapverdiaanse identiteit biedt voor de mogelijkheid van de Kaapverdiaanse identiteit om zich niet te laten construeren door invloeden van buitenaf, maar hoe de constructie van de Kaapverdiaanse identiteit zich kan aanpassen aan elke nieuwe omstandigheid vanwege de karakteristieke aard van de Kaapverdiaanse identiteit. De vraag is hoe ‘fluid’ de identiteit van de Kaapverdiaanse migranten in Rotterdam is en hoe dit in relatie staat tot het concept ‘stille migranten’. Is het misschien juist vanwege deze aanpassingsmogelijkheid dat de gemeenschap lange tijd onopgemerkt door de Rotterdamse samenleving bewoog?

3: ‘STILLE MIGRANTEN’?!

3.1 Inleiding

Het concept ‘stille migranten’ is een concept dat om uitleg vraagt. Het is een concept dat in de (beperkte) literatuur over Kaapverdianen in Rotterdam regelmatig naar voren komt, een concept dat in de (regionale) media regelmatig voorbij komt en opvallend genoeg door al mijn respondenten in de gesprekken en interviews steeds *voorzichtig* naar voren wordt geschoven. De Kaapverdiaanse gemeenschap, als collectief, lijkt niet te kunnen ontkomen aan deze benaming ook al wordt er vooral door de Rotterdamse Kaapverdianen zelf voor gepleit om deze benaming af te schaffen vanwege de onjuistheid en irrelevantie van het concept (Dos Santos 2005, Carling 2008: 95). De bestempeling van de Kaapverdiaanse gemeenschap met dit concept en de regelmaat waarmee het concept opduikt heeft mij doen besluiten om dit concept te gebruiken om te laten zien hoe de Kaapverdiaanse identiteit in Rotterdam wordt geconstrueerd, welke invloeden op deze constructie vat hebben, om vervolgens te laten zien welke percepties hierdoor op individueel niveau ontstaan.

In dit hoofdstuk richten we ons op de collectieve identiteit van de Kaapverdiaanse gemeenschap en de externe facetten van identiteit waardoor deze collectiviteit tot uiting komt. Hierbij gaan we eerst in op de betekenis van het concept ‘stille migranten’. Maar niet alleen de betekenis is van belang, ook het ontstaan en het gebruik van dit concept vragen om aandacht. Juist vanwege deze specifieke benaming voor de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam, wil ik dit hoofdstuk gebruiken om dieper op de belangrijkste facetten van het concept in te gaan. Waar komt het concept vandaan, wanneer en door wie wordt het gebruikt, wat zijn de gevolgen van dit gebruik en welke gevoelens en gedachten leven er onder de Kaapverdiaanse gemeenschap wanneer het over de ‘stille migranten’ gaat? Daarnaast wil ik dit hoofdstuk gebruiken om dieper in te gaan op de begrippen migratie en diaspora, twee begrippen die kenmerkend zijn voor zowel de historische achtergrond van de gemeenschap en de hedendaagse realiteit waarin de gemeenschap nu leeft. Daarnaast valt op dat de Kaapverdiaanse gemeenschap haar historische achtergrond gebruikt in het (re)presenteren van de Kaapverdiaanse gemeenschap richting de Rotterdamse samenleving. Een deel van deze presentatie is terug te zien in de manier waarop de Kaapverdiaanse gemeenschap op sociaal en maatschappelijk niveau is georganiseerd. Zelforganisatie is een begrip dat voor de Kaapverdiaanse gemeenschap van groot belang is gezien de vele organisaties en projecten die vanuit de gemeenschap zijn opgezet. Een ander deel van deze presentatie is terug te zien aan de manier waarop de gemeenschap zichzelf presenteert door middel van de zogenaamde ‘bekende Rotterdammers’ en via de muziek. Deze uitingen van de collectieve Kaapverdiaanse identiteit geven ook antwoorden op de vraag of het concept ‘stille migranten’ inderdaad onjuist en irrelevant is of dat er inderdaad gesproken kan worden van een stille en onopvallende Kaapverdiaanse gemeenschap.

3.2 ‘Stille migranten’: een concept of een stigma?

In deze scriptie worden de woorden ‘stille migranten’ steeds aangeduid als zijnde een concept. Ook tijdens het schrijven van het onderzoeksontwerp en in de veldwerkperiode heb ik er steeds voor gekozen om ‘stille migranten’ te omschrijven als een concept. Een concept is namelijk een ontwerp of een voorlopige opzet. Een passende omschrijving, want deze twee woorden kunnen namelijk op een zowel positieve als negatieve manier worden uitgelegd waarbij de definitieve betekenis dus eigenlijk nooit vaststaat. De tweedeling in positief en negatief zorgt ervoor dat mijn respondenten verschillende uitleggingen, betekenissen, gevoelens en gevolgen aan de woorden koppelen. Al deze verschillende ideeën of denkbeelden vormen samen het concept ‘stille migranten’.

Door de tweedeling binnen het concept op bovenstaande manier te analyseren lijken de woorden ‘stille migranten’ niet zoveel schade te kunnen aanrichten, omdat het slechts verschillende denkbeelden zijn die samen een concept vormen. ‘Stille migranten’ hoeft dus niet per se negatief te zijn, maar kan op meerdere manieren uitgelegd worden. Maar niets is minder waar volgens een aantal van mijn respondenten die het in dit verband namelijk hebben over een stigma. Zij waren het erover eens dat er zowel positieve als negatieve kanten aan de twee woorden zaten, maar benadrukten de negatieve kanten vaak sterker. Volgens mijn respondenten heeft deze stigmatisering te maken met het feit dat Kaapverdianen met een zeer klein aantal vertegenwoordigd zijn in Nederland in vergelijking met andere migrantengemeenschappen, geconcentreerd zijn in Rotterdam, gemarkeerd zijn door het koloniale verleden van Kaapverdië en vanwege hun van nature rustige aard en aanpassingsvermogen niet snel zullen opvallen. Echter, een stigma ontstaat volgens Goffman bij het verschil tussen de ‘virtual social identity’ en de ‘actual social identity’, het verschil tussen de manier waarop iemand wordt gekarakteriseerd door een samenleving en de daadwerkelijke persoon zoals hij of zij is (Willems 2002). Stigma gaat dus over een specifieke relatie tussen een stereotype en de realiteit. Dit stigma kan versterkt worden door de manier waarop een persoon, of in dit geval een bevolkingsgroep, zich, bewust of onbewust, presenteert aan de samenleving. Om iets te kunnen zeggen over de ‘stille migranten’ en de mate van stigmatisering moeten we dus eerst kijken naar de oorsprong en betekenissen van het concept en de mate waarin dit overheen komt met het beeld dat de Kaapverdiaanse gemeenschap van zichzelf construeert.

3.2.1 De oorsprong

De daadwerkelijke oorsprong van het begrip ‘stille migranten’ is moeilijk te achterhalen. Volgens verschillende bronnen zou dit concept voor het eerst gebruikt zijn in een tijdschrift uitgegeven in juli 1991 genaamd ‘Migranten Informatief’ van de Stichting Buitenlandse Werknemers Rijnmond (Carling 2008: 95, Dos Santos 2005). Dit is opvallend, aangezien de betekenis van het concept volgens mijn respondenten haar oorsprong vindt bij het gedrag en de houding van de eerste generatie Kaapverdianen. Vanwege de wens van deze generatie om eens terug te keren naar Kaapverdië, was de intentie om aansluiting te vinden binnen de Nederlandse samenleving totaal afwezig. Ook het

koloniale verleden en de daaruit voortgekomen angst voor het gezag zou een bijdrage geleverd hebben aan het stilzwijgen van de eerste generatie Kaapverdiaanse migranten.

Maar hoe kan het dan dat pas rond de jaren '90 dit concept voor het eerst gebruikt wordt, waar doelde de auteur op toen er gekozen werd voor deze benaming en waarom werd dit concept overgenomen door de Nederlandse samenleving, de media en de wetenschappelijke literatuur? Omdat ik geen beschikking heb kunnen krijgen over dit tijdschrift zijn dit vragen die niet beantwoord kunnen worden. Wellicht heeft het te maken met de veranderde kijk van de Nederlandse samenleving op migranten en de daaraan voorafgaande veranderingen in het Nederlandse en Rotterdamse immigratiebeleid. Waar in de jaren '50 en '60 de gastarbeiders met open armen werden ontvangen, vernaderde dit in de loop van de jaren steeds meer richting een wantrouwen en gesloten houding tegenover 'buitenlanders'. Hoewel mijn respondenten geen persoonlijke negatieve ervaringen hebben op dit gebied, merken zij wel op dat er in de Nederlandse samenleving veranderingen plaatsvinden in de manier waarop er bijvoorbeeld over allochtone minderheidsgroepen wordt gepraat. Zowel in de media als in de politiek wordt er sinds de komst van Pim Fortuyn, ook een Rotterdammer, steeds vaker gediscussieerd over de Nederlandse multiculturele samenleving en de 'problemen en gevaren' hiervan. Opvallend is dat mijn respondenten in gesprekken over Pim Fortuyn en Geert Wilders zich niet direct aangevallen voelden door de politieke uitspraken van deze twee politici. Geert Wilders werd vaak bestempeld als iemand die 'goede dingen zegt op de verkeerde manier, 'weet hoe hij mensen moet overtuigen' en 'een populist' die makkelijk een bevolkingsgroep wegzet. Op die manier voelden sommige van mijn respondenten zich wel eens aangesproken, omdat zij onderdeel van een minderheidsgroep zijn. Over Pim Fortuyn waren mijn respondenten over het algemeen beter te spreken. Hij was degene die Nederland wakker schudde over het feit dat Nederland veel te lang te makkelijk is geweest tegenover migranten, waardoor ze nu in de problemen komt. Voor mijn respondenten is het niet meer dan logisch dat mensen van buitenaf zich moeten aanpassen aan Nederland en niet andersom. Één van mijn respondenten zei zelfs: *'Je moet vechten voor je land, wij passen ons wel aan'*.

Een andere oorzaak voor de specifieke benaming van 'stille migranten' kan liggen in de unieke positie van de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam. Rotterdam is namelijk de stad waarin de Kaapverdianen in Nederland zich concentreren. Dit is al zo sinds de jaren '50. Het is daarom logisch dat vanuit het perspectief van een Nederlander deze migranten al snel een label van 'stil' of onopvallend krijgen. Maar het tijdschrift waaruit het concept is gekopieerd is geen algemeen tijdschrift voor Nederland, maar voor de regio Rijnmond. Begin jaren '90 heerste er in Rotterdam blijkbaar nog veel onbekendheid rondom Kaapverdianen. De meest voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat de Kaapverdiaanse zeemannen pas rond de jaren '80 en '90 aan land kwamen en zich in Rotterdam gingen settelen. Daarvoor leefde deze mannen op zee en voornamelijk in de pensions in de haven. Dit staat in scherp contrast met andere migrantengemeenschappen die Nederland vanaf de jaren '60 zijn binnengekomen, maar zich moesten vestigen te midden van de Nederlandse bevolking. Zij

verwierven op deze manier veel meer bekendheid vanwege hun verspreiding binnen Nederland en onder de Nederlandse bevolking.

3.2.2 Betekenissen

De uitspraak ‘*Je moet vechten voor je land, wij passen ons wel aan*’ staat niet op zichzelf. Veel van mijn respondenten noemden in de gesprekken en interviews het woord ‘aanpassen’, een woord dat de karakters van de Kaapverdianen goed zou omschrijven en een belangrijk onderdeel vormt in de uitleg van mijn respondenten over de betekenis van het concept ‘stille migranten’. In alle interviews is de uiteindelijke conclusie van de respondenten dan Kaapverdianen zich altijd goed hebben kunnen aanpassen, omdat het een volk is dat dit altijd heeft moeten doen. Een ander woord dat veel in de interviews en gesprekken werd gebruikt is het woord ‘passief’. Kaapverdianen zouden zich niet alleen makkelijk aanpassen, maar daardoor ook heel passief zijn. Sommigen noemen dit bescheiden, anderen afwachtend. Wat duidelijk is, is dat de gemeenschap en in het bijzonder mijn respondenten een beeld schetsen waarin de Kaapverdianen nooit de boventoon voeren. We kunnen dit terug koppelen naar de manier waarop LaPorte de Kaapverdiaanse identiteit bestempeld als een ‘fluid identity’, waarin aanpassing een belangrijk kenmerk is voor de manier waarop Kaapverdianen in verschillende samenlevingen zich settelen.

Hoewel er over de oorsprong van het concept dus niet veel bekend is, is er over de verschillende betekenissen van het concept des te meer bekend. Het concept wordt vaak positief uitgelegd vanwege de schijnbaar moeiteloze integratie van de Kaapverdianen in de Nederlandse samenleving, de aanname dat ze tevreden zouden zijn met hun positie binnen Nederland, weinig problemen veroorzaken, zich nauwelijks bemoeien met gebeurtenissen of activiteiten buiten de eigen gemeenschap en zich niet per se laten horen in de media of politiek (Choenni 2004: 21). Deze laatste twee positieve uitleggingen zouden echter ook als negatief kunnen worden bestempeld, vooral vanuit het oogpunt van mijn respondenten zelf. Het uitblijven van negatieve aandacht is een streven van de gemeenschap, maar positieve aandacht moet volgens mijn respondenten meer gestimuleerd en opgezocht worden. Ook het feit dat de Kaapverdianen tevreden zouden zijn over hun positie wordt door een aantal respondenten als een groot probleem gezien. Deze gelatenheid zorgt voor een afname van de drang om te presteren. Veel Kaapverdianen houden het graag bij het oude en zijn vaak niet op zoek naar promotie of verbetering, zo werd mij verteld. Dit is in tegenspraak wat andere respondenten mij vertelden, namelijk dat Kaapverdianen echte alleskunnners zijn, die constant op zoek zijn naar verbetering, vooruitgang, ontwikkeling en ontplooiing. Deze tegenstelling binnen de gemeenschap zorgt waarschijnlijk ook voor de onduidelijkheid richting de Rotterdamse samenleving over de bereidheid van Kaapverdianen om te groeien en te ontwikkelen.

3.2.3 Wanneer en door wie wordt het concept gebruikt?

Tijdens de eerste interviews en gesprekken heb ik er steeds voor gekozen om het concept ‘stille migranten’ niet te noemen. Ik wilde namelijk te weten komen in hoeverre het concept bekendheid had binnen de gemeenschap door te wachten op een respondent die dit concept uit zichzelf zou noemen. Al direct in het tweede interview kwam het echter ter sprake. Mijn respondent had het over de koloniale geschiedenis van Kaapverdië waardoor de Kaapverdianen een passief volk zijn geworden. Men had geen rechten, alleen plichten. Op die manier werden de Kaapverdianen stil gehouden en dit is altijd zo gebleven. Ook bij de aankomst in Nederland was men er alleen op uit om te werken, om een beter leven op te bouwen en om de plicht richting de familie na te komen. Dat hierdoor de eerste generatie niet te horen of te zien was, is volgens deze respondent niet meer dan logisch.

In de interviews en gesprekken hierna merkte ik dat het concept algemeen bekend is onder mijn respondenten en ben ik er specifiek naar gaan vragen. Dit was vaak echter niet nodig omdat mijn respondenten uit zichzelf hierover begonnen. Sommigen stoorden zich eraan, andere vonden het logisch dat het concept is ontstaan maar wilden er wel vanaf en sommigen vonden het zelfs komisch dat de gemeenschap op die manier door buitenstaanders wordt omschreven. Volgens hen is het contrast binnen de gemeenschap, wat voor de buitenwereld niet zichtbaar is, soms zo groot dat het idee van ‘stille migranten’ totaal niet relevant is. Binnen de gemeenschap heerst er namelijk een cultuur waarin mensen heel erg kritisch over en tegen elkaar zijn. Vooral op het gebied van politiek is er een duidelijke tweedeling waarbij kritiek op politieke voorkeur doordringt tot beschuldigingen en beledigingen op persoonlijk niveau. De strijd tussen de twee politieke partijen MpD en PAICV op Kaapverdië is een strijd die ook in Rotterdam gevoerd wordt. Vooral tijdens belangrijke politieke gebeurtenissen, zoals tijdens verkiezingen, laaien de kritieken soms hoog op. Vanaf de eilanden zelf is er soms veel druk op de Kaapverdianen in Rotterdam die ook mogen stemmen, ook al hebben vooral veel tweede en derde generatie totaal geen interesse voor de politieke situatie op Kaapverdië. Maar ook binnen de Rotterdamse gemeenschap kan er een enorme druk ervaren worden om te stemmen en een politiek standpunt in te nemen. Hierbij gaat men zelfs zo ver dat er tussen de twee verschillende partijen wantrouwen heerst, men tegen elkaar wordt opgestookt om elkaar niet te vertrouwen en er ruzies ontstaan over persoonlijke zaken. Zo komt het voor dat men elkaar uitscheld en de vuile was buiten hangt over persoonlijke kwesties. Vooral binnen de eerste generatie heerst het wantrouwen. Zo vertelde een van mijn respondenten dat er een waarschuwing was gekomen vanuit de familie, omdat de familie van een collega van de andere partij zou zijn.

Het concept ‘stille migranten’ is in dit geval dus totaal niet relevant gezien de activiteit binnen de gemeenschap en de kritieken die men op elkaar heeft. Maar zoals mijn respondenten ook allemaal vertelden, ‘stille migranten’ is een concept dat van buitenaf op de gemeenschap is geplakt en daarna een eigen leven is gaan leiden.

Vooral in de media is het concept nog vaak in gebruik. Zodra er op internet, op de radio, in de krant of in een televisie-uitzending over Kaapverdianen wordt gesproken komt dit concept weer naar voren. Vaak wordt wel vermeld dat het concept langzaam maar zeker steeds minder relevant wordt en vooral een beschrijving van de eerste generatie is. Toch wordt het nog wel steeds gebruikt. Ook in de wetenschappelijke literatuur komt het begrip met enige regelmaat naar voren. Hoewel steeds in de context van een beschrijving van de gemeenschap die aan het veranderen is, maar nooit wordt duidelijk of het concept afgeschreven kan worden of nog relevant is. Het wordt nog steeds gebruikt en daardoor blijft het de gemeenschap bestempelen.

3.2.4 Gevolgen

De gevolgen van dit gebruik worden binnen de gemeenschap verschillend opgevat. Dit heeft vooral te maken met de context waarin het concept wordt gebruikt. Wanneer het concept positief wordt uitgelegd is dit voor de gemeenschap geen probleem. Zij vinden het prima als ze worden omschreven als een gemeenschap die zich makkelijk heeft aangepast, graag hard werkt en geen problemen veroorzaakt. Echter, wanneer het concept in een negatieve context wordt uitgelegd wordt het problematisch. Het gaat hierbij niet zozeer om de negatieve kijk van buitenstaanders op de Kaapverdiaanse gemeenschap, omdat dit volgens mijn respondenten nauwelijks het geval is. De negatieve context waarin het concept tot uiting komt heeft vooral te maken met problemen binnen de gemeenschap zelf en heeft vooral te maken met de eerste generatie. Doordat deze generatie vaak pas op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen en zij in eerste instantie geen moeite deden om zich aan Nederland aan te passen, heeft ze een achterstand opgelopen betreffende taal. Doordat zij de Nederlandse taal niet of nauwelijks spreken is het moeilijk om contact met anderen te maken en is het aankloppen bij instanties een te grote stap. De drempel om, na het vervullen van de plichten door te werken, nu ook gebruik te maken van de rechten is te hoog. Veel eerste generatie Kaapverdianen zijn zich niet bewust van de mogelijkheden die er in Nederland op het gebied van ouderenvoorzieningen, verzekeringen en gezondheidszorg mogelijk zijn. Dit geldt niet voor alle eerste generatie Kaapverdianen. Ook hier zien we weer de tweedeling in de Kaapverdianen die actief zijn en zich ontwikkelen en aanpassen en de Kaapverdianen die niet actief zijn naar buiten toe, maar zich slechts richten op de eigen gemeenschap. ‘Stille migranten’ zijn hier dus letterlijk mensen die zich stil houden en niet naar buiten treden. Deze stilheid zorgt voor onbekendheid, waardoor niet alleen de positieve invloed van de gemeenschap, maar ook de negatieve situaties binnen de gemeenschap niet door buitenstaanders wordt opgemerkt. Zelfredzaamheid is hierdoor een belangrijk begrip waardoor de gemeenschap zichzelf in stand houdt, maar moet juist ook een begrip worden wat ervoor zorgt dat de gemeenschap meer naar buiten treedt door zelfredzaam te zijn binnen de Nederlandse samenleving.

3.3 Migratie en diaspora: ‘Het verleden als erfgoed’

Migratie en diaspora zijn twee begrippen die onlosmakelijk verbonden zijn aan Kaapverdië. Het feit dat in elk gesprek en interview dat ik hield in de afgelopen maanden deze begrippen naar voren kwamen en uitgebreid besproken werden, is hiervan een bewijs. Zowel voor de eerste als tweede generatie Kaapverdianen is de geschiedenis van Kaapverdië en de migratie naar Rotterdam een onderdeel van hun persoonlijke levens. Iedere Kaapverdiaan in Rotterdam heeft wel familieleden die de oversteek naar Rotterdam hebben gemaakt, op zoek naar een beter leven. Toch waren het vooral de twee respondenten van de eerste generatie die steeds weer terug kwamen op deze migratiegeschiedenis, mede vanwege het feit dat ze deze periode heel bewust mee hebben gemaakt. En niet alleen de migratiegeschiedenis, ook de geschiedenis van de Kaapverdise eilanden zelf was een steeds terugkerend onderdeel van deze gesprekken. Gesprekken kwamen vaak weer terug op hoe de situatie voor de onafhankelijkheid in 1975 was en welke veranderingen er sinds de onafhankelijkheid op Kaapverdië hebben plaatsgevonden. Ik merkte hierbij de trots voor het land van herkomst, die vanwege de positieve ontwikkelingen op economisch en politiek niveau die momenteel in het land plaats vinden een drijfveer is om meer mensen kennis te laten maken met het land. Steeds weer werd benadrukt dat Kaapverdië meer en meer een voorbeeldfunctie krijgt voor de overige Afrikaanse landen. Het verleden, dat veel negatieve effecten heeft gehad op het land, vormt een stimulans om het land op te bouwen en te zien groeien. En alle processen die in het verleden aan deze opbouw hebben meegewerkt, worden met veel trots en uitvoerigheid verteld en doorgegeven binnen de Kaapverdiaanse gemeenschap.

3.3.1 Migratie naar Nederland

De migratiegeschiedenis naar Nederland begon in de jaren '50. De oorzaak van de migratie wordt door alle respondenten omschreven als een 'zoektocht' naar een beter leven. Nederland stond bekend als een land waar veel geld kon worden verdiend. Één van mijn respondenten van de eerste generatie vertelde dat op Kaapverdië het verhaal rondging dat een matroos die werkte in de Rotterdamse scheepvaartindustrie evenveel kon verdienen als een ambtenaar of burgemeester op Kaapverdië. Nederland stond bekend als een land waar de toekomst er weer rooskleurig zou kunnen uitzien en waar men kon gaan werken aan een beter leven voor jezelf en voor de familie op Kaapverdië. Ook was bekend dat Nederland in de periode van de eerste Kaapverdiaanse migranten (de jaren '50 en '60) heel open stond richting gastarbeiders. Het land moest worden opgebouwd vanwege de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. Rotterdam lag in puin en moest weer worden hersteld. Veel eerste generatie Kaapverdianen voelen zich mede door deze periode van wederopbouw enorm betrokken tot Rotterdam. Tegelijk is er ook dankbaarheid vanwege de gastvrijheid en openheid waarmee ze werden ontvangen en de kansen die ze in Nederland werden geschonken. Juist deze kansen en mogelijkheden die er op Kaapverdië niet waren, werden een stimulans om hard te werken. Een respondent van de eerste generatie vertelde mij dat hij en vele anderen zelfs doorwerkten in de weekenden en vakanties.

Elke vrije dag werd benut om toch te gaan werken, want er kon geld worden verdiend dat de familie die was achtergebleven hard nodig had. Toen vanaf de jaren '70 de gezinnen ook richting Nederland kwamen werd het langzaam duidelijk dat een beter leven opbouwen meer tijd zou kosten. Op korte termijn was de droom om snel terug te keren naar Kaapverdië niet realiseerbaar, waardoor de kinderen die meegekomen waren (de tweede generatie) zich moesten gaan settelen binnen de Nederlandse samenleving. De eerste generatie migranten bleef niet langer slechts werken in de haven, maar kwam aan wal om de familie een thuis te kunnen geven.

De migratiegeschiedenis van de Kaapverdianen is een geschiedenis die van generatie op generatie wordt doorgegeven. De verhalen leven onder de gemeenschap. De tweede generatie is bijzonder goed op de hoogte van deze geschiedenis en de gebeurtenissen op dit gebied binnen de eigen familie. Hoewel de verhalen vaak veel met elkaar gemeen hebben, is tijdens de interviews en gesprekken gebleken dat deze familiegeschiedenissen belangrijk zijn voor mijn respondenten. De verhalen laten zien waar iemand vandaan komt. Opnieuw is het belang van de 'roots' hier zichtbaar.

3.3.2 Diaspora

De migratiegeschiedenis van Kaapverdië is een zeer uitgebreide geschiedenis. De migranten vertrokken niet alleen richting Nederland, maar onder andere ook richting Portugal, Frankrijk, Luxemburg, Brazilië, de Verenigde Staten en verschillende Afrikaanse landen waarmee connecties waren vanwege de gezamenlijke geschiedenis van koloniale overheersing door Portugal. Vanwege deze diversiteit in bestemmingen hebben veel Kaapverdianen familieleden over de hele wereld wonen. Relaties met deze familieleden worden niet in alle gevallen intensief onderhouden, dit heeft voornamelijk te maken met de beperkte mogelijkheden financieel gezien. Het is niet altijd mogelijk om familie op te zoeken, vooral niet als de familie buiten Europa woont. Mijn respondenten vonden het jammer dat contacten niet altijd even goed waren en schaamden zich ook voor het feit dat ze sommige familieleden al jaren niet gezien of soms zelfs jaren niet gesproken hadden. Toch worden deze familieleden wel genoemd in de gesprekken, omdat ze onderdeel uitmaken van de familiegeschiedenis en dus van belang zijn voor mijn respondenten in de positionering van hun familie binnen de gemeenschap. Wanneer familie bezoeken wel mogelijk zijn is dat vooral familie binnen Europa. Deze familieleden worden bezocht tijdens vakanties of tijdens feestdagen zoals Kerst of Pasen. Het feit dat er een wijdverspreide diaspora van Kaapverdianen is, is voor mijn respondenten vaak een reden om de Kaapverdianen te bestempelen als zeer globaal en transnationaal ingestelde mensen. Hoewel Kaapverdianen, niet alleen in Rotterdam maar ook in andere landen, erg geconcentreerd leven en dus weinig bekendheid hebben buiten de stad waarin ze wonen, zijn het wel mensen die over de hele wereld deel uitmaken van verschillende maatschappijen. Deze diaspora is iets waar de Kaapverdianen voor mijn gevoel ook trots op zijn. Zelf omschreven een aantal respondenten het als de mogelijkheid voor de Kaapverdiaanse cultuur om zich te verspreiden en om anderen te beïnvloeden. De reikwijdte van de Kaapverdiaanse cultuur gaat verder dan de landgrenzen van

Kaapverdië zelf. Het feit dat er meer Kaapverdianen buiten, dan binnen Kaapverdië wonen wordt hierdoor niet als iets negatiefs maar als iets positiefs ervaren. Buiten Kaapverdië zijn er namelijk meer mogelijkheden om degenen die in Kaapverdië zijn ‘achtergebleven’ te ondersteunen.

3.4 Sociale en maatschappelijke organisatie in Rotterdam

Mijn respondenten omschrijven de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam vooral als een gemeenschap die uitzonderlijk goed is georganiseerd. Er bestaan ontzettend veel verschillende initiatieven en organisaties die bijdragen aan de opbouw, ontwikkeling en het onderhoud van de gemeenschap. Ook gezien het aantal festivals en feesten waaraan Kaapverdianen een bijdrage leveren, laten zien hoe de gemeenschap van binnenuit werkt aan samenhang en eenheid, terwijl ook wordt gelet op de manier waarop deze activiteiten een bijdrage kunnen leveren aan de inbedding in de Rotterdamse samenleving en cultuur. Opvallend is dat de organisatie van de gemeenschap al vanaf de jaren '50 plaatsvindt en zich steeds verder uitbreidt. Het levensverhaal van João Silva laat zien hoe de eerste migranten die Rotterdam bereikten er alles aan deden om niet alleen meer Kaapverdianen naar Nederland te laten overkomen, maar om ze ook te helpen bij het ‘settelen’ in de nieuwe thuishaven door te voorzien in woonruimte in het pension, benodigdheden om te kunnen werken in de winkel van João Silva en de hulp bij het zoeken naar werk en het verkrijgen van de vereiste documenten. Het Kaapverdiaanse netwerk breidde zich steeds verder uit, waarbij te zien is dat de gemeenschap elkaar altijd heeft geholpen in welke situatie dan ook.

Het zijn deze organisatiecapaciteiten die ervoor zorgden dat de gemeenschap haar eigen problemen verwerken kon binnen de muren van de gemeenschap. Sinds de opkomst van de tweede generatie is steeds meer te zien dat men probeert de Kaapverdianen zelfredzaam te maken zodat ze kunnen opgaan in de Nederlandse samenleving. Twee van de belangrijkste en grootste Kaapverdiaanse organisaties zijn de Rooms-katholieke migrantenparochie en stichting Avanço. Beide zijn erg maatschappelijk gericht en doen er alles aan om de leden van de Kaapverdiaanse gemeenschap te laten aansluiten op de Rotterdamse samenleving. Iets waar de eerste Kaapverdiaanse organisaties die ontstonden in de jaren '60 zich nauwelijks mee bezig hielden. Deze organisaties waren namelijk opgericht met het doel om hulpverlening aan landgenoten te geven en te helpen bij huisvesting (Choenni 2004: 37). Hier zien we dus vooral de gerichtheid op de eigen gemeenschap voorop staan. In de jaren '70 ontstaan er ook organisaties die zich met de politiek van Kaapverdië gaan bezighouden, dit vanwege de onafhankelijkheidsstrijd die in 1975 voor de onafhankelijkheid van Kaapverdië zou zorgen. Kaapverdiaanse organisaties manifesteren zich in deze periode vooral als belangenorganisaties die het welzijn van de eigen gemeenschap als prioriteit bestempelen. Nadat in de jaren '70 veel Kaapverdiaanse vrouwen naar Nederland migreren wordt de Kaapverdiaanse gemeenschap steeds uitgebreider en omvangrijker, niet alleen in kwantiteit maar ook in kwaliteit. Er komen steeds meer organisaties bij die ‘samenwerken’ met de Rotterdamse gemeente en op die manier ook subsidies

krijgen. Dankzij de gemeente Rotterdam wordt in 1987 de Federatie van Kaapverdiaanse Organisaties in Rotterdam (FOCR) opgericht. Deze federatie krijgt de bevoegdheid om de subsidies van de Rotterdamse gemeente te verdelen onder de bestaande Kaapverdiaanse organisaties, in 2004 bestaan er ruim zestig verschillende Kaapverdiaanse organisaties, en tegelijk fungeerde de FOCR als belangenbehartigingsorganisatie richting de gemeente. In 2000 wordt Stichting Avanço opgericht die deze functies van de FOCR overneemt (Choenni 2004: 38-39).

Zoals gezegd zijn Stichting Avanço en de Migrantenparochie 'Onze Lieve Vrouwe van de Vrede' de twee grootste en belangrijkste Kaapverdiaanse organisaties in Rotterdam. De activiteiten van Stichting Avanço en de Migrantenparochie zijn onder te verdelen in twee categorieën, namelijk de activiteiten die intern gericht zijn en de activiteiten die extern gericht zijn.

Stichting Avanço omschrijft zichzelf als:

'de Kaapverdiaanse instelling voor belangenbehartiging en maatschappelijke en facilitaire ondersteuning. De doelstellingen zijn het behartigen van de algemene belangen, het bevorderen van het welzijn en de evenredige deelname van de Kaapverdianen in Rotterdam c.q. Nederland. Avanço staat voor de 'voortgang' en met haar diensten en producten streeft Avanço naar het vergroten van de sociaal-, maatschappelijk- en economische zelfredzaamheid van de Kaapverdiaanse gemeenschap. Avanço biedt met haar diensten en producten ondersteuning aan zowel groepen/organisaties als aan individuen⁶'.

Kaapverdiaanse organisaties kunnen bijvoorbeeld steun krijgen bij de organisatie voor projecten of activiteiten, het aanvragen van subsidies en het contacteren van fondsen. Verder organiseert de stichting spreekuren waarop individuen met hun vragen of problemen rondom wonen, werken, verzekeringen en belastingen terecht kunnen bij de medewerkers en vrijwilligers van de stichting. Daarnaast worden er ook regelmatig cursussen, trainingen en workshops gehouden rondom allerlei onderwerpen die spelen binnen de Kaapverdiaanse gemeenschap. Zo worden er taal- en conversatielessen georganiseerd voor de eerste generatie die niet of nauwelijks Nederlands kunnen spreken, zijn er bijeenkomsten over de werking en voorzieningen van algemene instanties, bestaan er multiculturele projecten en bestaat er een project 'huiswerkbegeleiding' waarin kinderen die moeilijkheden hebben op school en daardoor achterstand oplopen begeleidt kunnen worden. Al deze projecten zijn gericht op doelgroepen binnen de gemeenschap, zoals vrouwen, tienermoeders, eerste

⁶ Deze omschrijving is afkomstig uit een informatiefolder die ik van een van de respondenten die werkzaam is bij Stichting Avanço mee kreeg.

generatie migranten of jongeren. Uiteindelijk moet dit zich wel gaan manifesteren in de manier waarop deze Kaapverdianen deel uitmaken van de Rotterdamse samenleving. Er wordt dus in eerste instantie ingezet op het welzijn en goed functioneren van het individu, waardoor er daarna binnen het collectief van de Rotterdamse samenleving kan worden aangesloten op de maatschappelijke processen.

Helaas heeft de organisatie sinds de laatste jaren veel last van de bezuinigingen omtrent de crisis. De subsidies voor de speciale organisaties zoals deze stichting worden steeds minder. In het jaar 2012 krijgt de stichting 80% minder subsidie en in 2013 zelfs helemaal geen subsidie meer. Gezien het feit dat deze bezuinigingen al jaren in de lucht hingen heeft Stichting Avanço sinds 2005 zich ingezet voor een fusie met andere maatschappelijke organisaties voor andere etnische gemeenschappen in Rotterdam. Deze fusie heeft echter nooit met succes tot stand kunnen komen en heeft de redding van de stichting dus niet kunnen bewerkstelligen. Dit betekent dat Stichting Avanço per 1 juli 2012 haar werkzaamheden moet opgeven, na ruim dertien jaar bestaan te hebben. Er is een medewerker die een doorstart wil maken om zodoende Kaapverdianen te kunnen blijven helpen. Het is echter niet mogelijk om alle activiteiten van de stichting te blijven doorzetten.

Omdat de Rotterdamse gemeente geen doelgroepenbeleid meer wil hanteren, maar allochtonen wil stimuleren om bij algemene instanties aan te kloppen vrezen de medewerkers van Stichting Avanço voor veel problemen binnen de gemeenschap op het gebied van taalontwikkeling en financiën. Deze problemen zouden vooral ontstaan bij de ouderen van de eerste generatie, die vanwege het feit dat zij niet zelfstandig bij algemene instanties kunnen of durven aankloppen vanwege bijvoorbeeld de taalbarrière, grote kans lopen om in financiële problemen te komen. Reitz sluit hierop aan door te zeggen dat:

'Immigrant reception also is at least potentially affected by various other government policies. These include programs to assist immigrant settlement and integration, such as language training and counseling, and also policies for the regulation of inter-group relations, such as equal rights provisions in employment, housing and other areas of society, and policies regarding multiculturalism. More broadly, immigration incorporation actually may be affected by any government policy or program regulating important institutional sectors of society, such as labor markets, economic development, education, urban development, and the welfare state. This is most particularly true when those policies may have specific provisions affecting immigrants or minority groups, but it may also be true when there are no such provisions' (Reitz 2002: 1014).

Hoewel het hier gaat over de ontvangst van immigranten, laat dit citaat zien dat het inderdaad de overheid is die mogelijkheden moet bieden om mensen te laten integreren en participeren in een samenleving. Door dit speciale doelgroepenbeleid te schrappen staat deze integratie en participatie stil, waardoor de eerste generatie gevaar loopt om in een isolement terecht te komen waarin ze hun problemen niet meer kunnen (laten) oplossen.

De tweede belangrijke organisatie, de Migrantenparochie Onze Lieve Vrouwe van de Vrede, heeft niet alleen een religieuze betekenis voor de kerkgangers, ook op maatschappelijk niveau zet de kerk zich in om Kaapverdianen in Rotterdam te ondersteunen. Ze doet dit door allerlei activiteiten aan te bieden aan zowel jongeren als ouderen. Zo worden er Nederlandse taallessen gegeven, is er een muziekschool, een scouting waarin ook Nederlandse kinderen worden opgenomen en individuele ondersteuning op het gebied van relatieproblemen, taalproblemen, financiële problemen, opvoedondersteuning en psychische problemen. Ook worden er regelmatig bijeenkomsten georganiseerd voor specifieke doelgroepen zoals vrouwen, tienermoeders en ouderen. Zo is er bijvoorbeeld elke woensdag een dagopvang voor ouderen vanaf zeventig jaar. De bedoeling is om te voorkomen dat deze ouderen in een sociaal isolement terecht komen, doordat ze minder makkelijk nog de straat op kunnen en daarnaast vaak ook de Nederlandse taal niet (volledig) beheersen. Deze dagopvang wordt verzorgd door vrijwilligers uit de Kaapverdiaanse gemeenschap.

Wat we zien aan de manier waarop de Kaapverdiaanse gemeenschap georganiseerd is, in het bijzonder deze stichting en migrantenparochie, is de enorme aandacht voor de gemeenschap als een collectief waarin alleen onderscheid wordt gemaakt in verschillende specifieke doelgroepen. Het gaat voornamelijk over de opbouw, ondersteuning en ontplooiing van de eigen gemeenschap. Het doel is wel om hiermee op een natuurlijke wijze uit te vloeien in de Rotterdamse samenleving, maar in de praktijk valt vooral op dat er inderdaad een hele sterke focus naar binnen toe is. Zowel respondenten van de stichting als de migrantenparochie zijn zich volkomen bewust van deze focus, maar verdedigen dit door te zeggen dat de Kaapverdiaanse gemeenschap zich juist zo sterk moet wortelen in de eigen gemeenschap, tussen de eigen mensen en in de eigen cultuur om daarmee hun identiteit te kunnen waarborgen, waardoor hun positie in Rotterdam uiteindelijk alleen maar verstevigd zal worden. Meerdere keren wordt er door respondenten gezegd dat de stevige fundamenten in de Kaapverdiaanse gemeenschap, bijdragen aan een duidelijk proces van identiteitsvorming waardoor integreren in de Rotterdamse samenleving alleen maar makkelijker is. Het is geen kwestie van inwaarts gekeerd zijn, onopvallend door de samenleving bewegen en bescheiden op de achtergrond blijven, maar een kwestie van integreren en samenleven in een maatschappij die vanwege haar multiculturele karakter het spoor vaak bijster is omdat verschillende gemeenschappen langs elkaar heen leven en niet de aansluiting zoeken op de punten waar dit mogelijk is en van elkaar proberen te leren. Een stevige basis in de eigen

cultuur is voor de Kaapverdiaanse organisaties het uitgangspunt voor een duidelijke identiteit en van daaruit kan worden gewerkt over de grenzen van de gemeenschap heen.

Of deze organisatievorm inderdaad bijdraagt aan het integratieproces in de Nederlandse samenleving wordt door da Graça beargumenteerd in zijn proefschrift over de etnische zelforganisatie van de Kaapverdianen in Rotterdam. Hij onderscheidt dit in drie verschillende functies van etnische zelforganisatie: de samenbindende functie, de overbruggende functie en de transnationale functie (da Graça 2010: 147). Hierbij maakt hij een belangrijke conclusie betreffende integratie, namelijk dat de definitie van integratie over het algemeen erg beperkt is en daardoor voor problemen kan zorgen in de manier waarop integratie wordt gezien als gelukt of mislukt:

'Integratie is gedefinieerd als etnische gemeenschap overstijgende activiteiten van de organisaties. Het is te verdedigen dat activiteiten die de gemeenschap intern vorm geven, ook integratie zijn. (...) Het uitblijven van deze overbruggende activiteiten kan aan de oriëntatie van de gemeenschap of de zelforganisatie liggen. Maar het is even plausibel dat een relatieve afwezigheid van deze externe banden is te verklaren vanuit processen van sociale uitsluiting door gevestigde instituties. In dit laatste geval is de afwezigheid van integratie geen keuze of effect van de zelforganisatie, maar van de ontvangende samenleving' (da Graça 2010: 147)

Het stopzetten van de subsidie voor Stichting Avanço en alle andere uitvloeiingen van de organisatie die daaraan gekoppeld zijn, laten het ultieme voorbeeld van de 'sociale uitsluiting' zoals da Graça dit omschrijft, zien. De angst van de respondenten om bepaalde groepen binnen de Kaapverdiaanse gemeenschap in de problemen zien te komen vanwege het gebrek aan de mogelijkheden tot zelforganisatie, gaat gepaard met het onbegrip voor deze maatregel omdat het de integratie juist beperkt in plaats van stimuleert. Door middel van de zelforganisatie waren leden van de eerste generatie in staat om de Nederlandse taal, instanties en gebruiken te leren kennen, maar door afschaffing van het doelgroepenbeleid kunnen zij intern niet meer geholpen worden en extern hun weg niet zelfstandig vinden waardoor integratie door de Rotterdamse gemeente wordt beperkt. In de pogingen om het multiculturele gezicht van de samenleving te laten veranderen in samenwerkingsverbanden over culturen heen, wordt vergeten dat echte integratie van binnenuit moet worden opgebouwd en niet van buitenaf kan worden opgelegd. Hier zien we de politieke ontwikkelingen in Rotterdam die de collectieve identiteit van de Kaapverdianen willen beïnvloeden door ze proberen te laten aansluiten en integreren in een samenleving waarin geen onderscheid meer mag worden gemaakt, maar waar wel degelijk onderscheid is.

3.5 Bekende Rotterdammers

Trots is een belangrijk begrip gebleken tijdens mijn veldwerkperiode. De respondenten zijn allemaal trots op hun Kaapverdiaanse ‘roots’, weten waar ze vandaan komen en weten ook waar ze naar toe willen. Voor mijn respondenten is het namelijk belangrijk dat de Kaapverdiaanse gemeenschap gezien wordt. Hoewel dit binnen Rotterdam inmiddels steeds beter lijkt te lukken, is het volgens mijn respondenten vaak nog wel lastig en onterecht als Kaapverdianen worden omschreven als de ‘stille migranten’, ongeacht of de uitleg van het concept positief of negatief is. Hoewel de Kaapverdianen al veel bereikt hebben binnen Rotterdam en Nederland, op het gebied van sport, politiek of muziek, is het nog steeds nodig dat de Kaapverdianen ‘gezien en gehoord’ worden. Opvallend was dat een respondent die werkzaam is binnen de muziekwereld, mij bij ieder gesprek, tijdens het interview en tijdens telefoongesprekken steeds wees op ‘bekende Rotterdammers’. Deze bekende Rotterdammers waarnaar deze respondent verwees hebben allemaal Kaapverdiaanse roots en hebben veel bereikt op het gebied van muziek, sport of politiek. Ik werd zelfs min of meer gedwongen een lijst te maken met alle bekende Kaapverdianen die hij tijdens onze gesprekken opnoemde. Hij benadrukte dat deze personen zorgen voor bekendheid, voor een positief beeld over de Kaapverdianen en voor een steeds hoger streven van de derde generatie Kaapverdianen. Het zijn namelijk deze Kaapverdianen die de lat hoog neerleggen voor zichzelf, maar ook voor de rest van de gemeenschap. Dit om te laten zien dat het mogelijk is om iets te bereiken, om te laten zien hoe belangrijk inzet is en om te laten zien dat Kaapverdianen echt iets kunnen.

Ook hier komt dus de trots van de Kaapverdianen weer omhoog. Tijdens het interview met de vader van een bekende en succesvolle Kaapverdiaanse voetballer in Nederland en nu ook in Europa, werd me duidelijk dat trots een kernbegrip is om de Kaapverdiaanse gemeenschap te omschrijven. Ze zijn trots op hun geschiedenis, trots op hun roots, trots op wat ze bereiken en trots op hun huidige posities. Daar waar de migranten begonnen in de havens en waar de vrouwen werkten in de schoonmaakindustrie, is er nu een doorstroom richting de hogere en betere posities binnen de Rotterdamse maatschappij. Zo zijn er Kaapverdianen werkzaam in het onderwijs, op hogescholen, binnen het bedrijfsleven, binnen de gezondheidszorg en binnen de politiek. Het niveau van de Kaapverdianen gaat omhoog, waardoor ook de trots toeneemt. Door het omhoog klimmen op de sociale ladder, zijn er ook steeds meer mogelijkheden om van Kaapverdianen bekende Rotterdammers te maken waardoor de Kaapverdiaanse gemeenschap in haar geheel kan profiteren.

Een steeds groter wordend probleem is echter de criminaliteit onder voornamelijk derde generatie Kaapverdianen. Door vroegtijdige schoolverlating bestaat er steeds meer kans op de keuze voor het criminele circuit. Een aantal van mijn respondenten vreesden dat de Kaapverdiaanse gemeenschap de komende jaren steeds meer media aandacht zal krijgen vanwege criminele activiteiten en uitbarstingen. Op deze manier een bekende Rotterdammer worden lijkt steeds meer realiteit te worden. Daar waar nu voornamelijk Marokkaans en Antilliaanse jongeren bekend en berucht zijn vanwege

criminaliteit, lijkt het steeds aannemelijker dat op de langere termijn deze bekendheid zal worden overgenomen door de Kaapverdiaanse jongeren. Het beeld over de gemeenschap in haar geheel zal hierdoor dus ook (negatief) veranderen.

Vooraf dit laatste is iets wat binnen de gemeenschap voor onrust zorgt. Kaapverdianen behoren bij de top vijf van de grootste migrantengroepen in Rotterdam. De andere vier gemeenschappen zijn de Turken, Marokkanen, Antilianen en Surinamers. Deze vier gemeenschappen zijn niet alleen in Rotterdam, maar door heel Nederland erg bekend. Volgens mijn respondenten heeft dit voornamelijk te maken met de manier waarop delen van deze gemeenschappen zich manifesteren binnen het criminele circuit. Deze vorm van bekendheid is iets wat de Kaapverdiaanse gemeenschap de laatste tien jaren steeds meer probeert te onderdrukken. Toen in juni 2003⁷ een aantal jonge Kaapverdiaanse vrouwen in Turkije werden opgepakt vanwege drugssmokkel, begon de bekendheid van Kaapverdianen in Rotterdam ineens toe te nemen. De media kreeg in deze periode voor de eerste keer serieuze aandacht voor de gemeenschap. Een van mijn respondenten vertelde dat de parochie werd overspoeld door de media en dat sinds die tijd de Kaapverdianen steeds vaker in het nieuws komen en op deze manier, vooral binnen Rotterdam, meer bekendheid hebben gekregen en langzamerhand steeds minder als ‘stille migranten’ kunnen worden omschreven.

3.6 Muziek

Ook in de Kaapverdiaanse muziek is trots een terugkerend begrip. Deze trots gaat vooral over Kaapverdië, over de Kaapverdiaanse koloniale geschiedenis en het overwinnen van deze onderdrukking en over de manier waarop de Kaapverdianen nu wereldwijd hun leven inhoud geven. Veel muziek gaat dus ook over het leven van alledag, over liefde, verdriet, heimwee, relaties, gezelligheid en identiteit. Er is een tweedeling in de stijlen muziek: aan de ene kant is er de traditionele Kaapverdiaanse muziek en aan de andere kant is er de moderne mainstream gerichte muziek. Toch blijkt in de praktijk vaak dat deze moderne muziek wel beïnvloed is door de traditionele muziek op het gebied van tekst of melodie. Kaapverdiaanse muziek heeft altijd een boodschap, de muziek gaat altijd dieper dan op het eerst gehoor het geval lijkt te zijn. Veel muziek klinkt vrolijk, maar draagt tegelijk een bepaalde droevigheid in zich mee. Dit kan worden omschreven als de zogenaamde ‘sodade’ of heimwee. Tegelijk is er in elk lied altijd een boodschap van hoop verweven. De muziek omvat hierdoor de tegenstrijdigheden van het leven.

Kaapverdiaanse muziek is in Nederland nauwelijks bekend. Wereldwijd hebben Kaapverdiaanse artiesten echter wel veel succes. Niet alleen binnen de Kaapverdiaanse gemeenschap, maar

⁷ RTV Rijnmond (2003) ‘Turkse advocaten voor verdachten drugssmokkel’
<http://www.rijnmond.intermax.nl/Homepage/Nieuws?view=/News%2FDefault%2F2003%2Fjuni%2FTurkse-advocaten-voor-verdachten-drugssmokkel>, geraadpleegd 31 mei 2012.

bijvoorbeeld ook binnen Afrikaanse samenlevingen. Een voorbeeld binnen de Kaapverdiaanse muziek is Cesaria Evora, die met haar muziek zelfs een Grammy heeft gewonnen. Deze voorbeelden, van succesvolle muzikanten zijn wederom een bewijs voor de Kaapverdianen dat ze veel kunnen bereiken en dat ‘Kaapverdianen deze wereld iets te bieden hebben’ zoals een van mijn respondenten dit zo mooi omschreef. Muziek is het middel om de Kaapverdiaanse cultuur en geschiedenis aan een breder publiek bekend te maken. Doordat het via de muziek mogelijk is om ver buiten de grenzen van Rotterdam te treden, is de muziek een belangrijk onderdeel van verbinding binnen de diaspora. Rotterdam speelt een belangrijke rol binnen de globale Kaapverdiaanse muziek wereld. Het was namelijk in Rotterdam mogelijk om muziek op te nemen en te verspreiden die tegen het Portugese regime inging, terwijl dit in Lissabon werd verboden. Op die manier heeft Rotterdam bijgedragen aan de verspreiding van de Kaapverdiaanse muziek onder Kaapverdianen waar dan ook in de diaspora. Het is mede hierdoor dat men zich met elkaar verbonden voelt. Muziek verbindt, zeker ook als de oorsprong van de muziek terug gaat naar de oorsprong van je eigen geschiedenis.

Vanwege de diaspora zijn er veel verschillende invloeden op de Kaapverdiaanse muziek. De muziekstijlen die worden gemengd met de Kaapverdiaanse traditionele muziek komen van over de hele wereld: ‘een kunstwereld die even wijdverspreid is als de diaspora’ (Fortes 2010: 28). Door de verbondenheid met personen en muziekstijlen die wereldwijd verspreid zijn, voelen de Kaapverdianen dan ook een verbinding die uniek is voor een bevolking die zo verspreid leeft. Doordat het werkterrein van Kaapverdiaanse artiesten zich uitstrekt over een groot deel van Afrika, Noord-Amerika en Europa⁸ laat dit, volgens mijn respondenten, zien dat Kaapverdianen in Nederland misschien wel stil zijn, maar wel globaler of transnationaler zijn ingesteld dan de gemiddelde Nederlander. De identificatieprocessen van een Rotterdamse Kaapverdiaan zijn uitgebreider dan die van een Rotterdamse Nederlander die zich beperkt tot de Nederlandse samenleving als grondslag voor zijn of haar identiteit. De marginaliteit van de gemeenschap binnen Rotterdam staat in schril contrast met de uitgebreide reikwijdte van de Kaapverdische cultuur in haar algemeenheid, waardoor het voor Kaapverdianen wellicht ook minder van belang is om op eenzelfde niveau te worden ervaren als bijvoorbeeld de Turken en Marokkanen. Zij construeren hun Kaapverdiaanse identiteit niet slecht op de lokale gemeenschap en leefwereld, maar ervaren een collectieve identiteit met Kaapverdianen over de hele wereld. Deze vorm van transnationalisme draagt bij aan de opbouw van een identiteit die niet

⁸ Het werkterrein van veel Kaapverdiaanse artiesten breidt zich uit over Kaapverdiaanse gemeenschappen over de hele wereld, hierbij kan naast Rotterdam en Kaapverdië gedacht worden aan: Antwerpen, Luxemburg, Parijs, Nice, Marseille, Geneve, Lausanne, Basel, Rome, Napels, Madrid, Porto, Lissabon, Boston, Providence, Waterbury, Angola, Mozambique, Guinee Bissau en Sao Tomé. We zien hier de onderverdeling van Kaapverdianen in voormalige Portugese koloniën en Kaapverdianen die via migratie richting de Europese Unie of de Verenigde Staten zijn vertrokken. In de voormalige koloniën zijn het niet alleen de Kaapverdianen die de Kaapverdiaanse artiesten beluisteren, maar krijgt ook de lokale (niet-Kaapverdiaanse) bevolking steeds meer oog voor deze artiesten vanwege de Afrikaanse invloeden die zij in hun muziek verwerken.

aan landsgrenzen gebonden is en daardoor vanuit een breed perspectief kan worden opgebouwd en uiteengezet.

3.7 Conclusie

We hebben in dit hoofdstuk kunnen lezen hoe het concept ‘stille migranten’ is ontstaan, welke positieve en negatieve betekenissen het concept met zich meedraagt, wanneer en door wie het concept wordt gebruikt en welke gevolgen dit alles heeft op de Kaapverdiaanse identiteit zoals die door buitenstaanders wordt omschreven. Het concept is een duidelijke vorm van ‘labeling’ gebleken. In de constructie van een collectieve Kaapverdiaanse identiteit is het slechts een concept dat door buitenstaanders wordt gebruikt, maar de daadwerkelijke Kaapverdiaanse identiteit niet kan evenaren. Want hoewel Kaapverdianen, zeker in het verleden, inderdaad op de achtergrond bleven, zich rustig hielden en problemen binnen de eigen gemeenschap probeerden op te lossen, zijn de Kaapverdianen op transnationaal niveau nooit stil gebleven. En ook binnen de gemeenschap zelf heerst geen stilte, maar worden regelmatig geluiden van kritiek richting elkaar gehoord. Het is vanwege de sterke en uitgebreide vormen van sociale en maatschappelijke organisatie, dat de gemeenschap weinig tot geen hulp van buitenaf nodig heeft. Dat dit gevolgen heeft voor de manier waarop van buitenaf naar de Kaapverdiaanse collectieve identiteit wordt gekeken is volgens de Kaapverdianen dan ook volstrekt logisch, maar laat buiten beschouwing hoe van binnenuit de constructie van de Kaapverdiaanse identiteit juist wordt verstevigd dankzij de interne opbouw. Er wordt van binnenuit gewerkt om uiteindelijk iedere Kaapverdiaan de gelegenheid te geven met stevige wortels, de multiculturele samenleving binnen te treden waarin aanpassing noodzakelijk is. Integratie kan echter pas wanneer duidelijk is op welke vlakken moet worden aangepast en hoe dit kan zonder afbreuk te doen aan de Kaapverdiaanse identiteit. Vandaar de uitgebreide kennis en interesse in het verleden van Kaapverdië en de transnationale relaties in de diaspora. Via de muziek en de ‘bekende Rotterdammers’ wordt zichtbaar wat de Kaapverdianen belangrijk vinden, waar ze hun trots vandaan halen en hoe dit een rol speelt in de collectieve identiteit die zij hiermee construeren en heel bewust aan de omringende samenleving willen voorhouden. Zolang er echter wordt vastgehouden aan het concept ‘stille migranten’ is deze ontplooiing naar buiten toe niet mogelijk, waardoor er gevaar is dat de Kaapverdiaanse identiteit een marginaliteit binnen de Rotterdamse samenleving blijft en pas naar buiten komt wanneer er negatieve ontwikkelingen plaatsvinden op het gebied van bijvoorbeeld criminaliteit.

4: KAAPVERDIAAN, NEDERLANDER OF ROTTERDAMMER?

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik ingaan op de verschillen in identiteitsvorming binnen de Kaapverdiaanse gemeenschap. Vooral het verschil tussen generaties is een belangrijk onderdeel van dit hoofdstuk, omdat het laat zien hoe omstandigheden waarbinnen de gemeenschap leeft van invloed zijn op de manier waarop verschillende generaties vorm geven aan hun identiteit of waarop hun identiteit wordt bepaald. Daarnaast wil ik ingaan op de mentaliteit, op de manier zoals zij die zelf omschrijven en die ze vooral bij elkaar constateren. Uit verschillende gesprekken en interviews bleek namelijk hoe kritisch de gemeenschap naar elkaar toe was. In dit hoofdstuk wil ik proberen te ontdekken hoe al deze dingen van invloed zijn op het proces van identiteitsvorming binnen de Kaapverdiaanse gemeenschap en hoe dit de diversiteit binnen de gemeenschap verduidelijkt.

4.2 Verschillende generaties

De Kaapverdiaanse gemeenschap is onder te verdelen in drie generaties. De eerste generatie bestaat uit de migranten die in de jaren '50 tot '70, eerst alleen en later met het gezin, naar Nederland kwamen. De tweede generatie bestaat uit de kinderen van deze migranten. Een gedeelte van hen is op Kaapverdië geboren en een gedeelte is in Nederland geboren. De derde generatie bestaat uit de kinderen van leden van de tweede generatie. Deze drie verschillende generaties, geven allemaal een andere inhoud aan hun identiteit als Kaapverdiaan.

4.2.1 De eerste generatie

De eerste generatie bestaat uit Kaapverdianen die vanwege de slechte omstandigheden op Kaapverdië en de dromen over een beter leven, naar Nederland kwamen. Deze generatie kwam dus naar Nederland om te werken. Omdat de mannen (die in eerste instantie in Nederland aankwamen) werkten op de Nederlandse schepen, was het niet zozeer nodig om de taal te leren. De voertaal binnen deze sector is namelijk Engels en aangezien deze Kaapverdianen zich in eerste instantie niet mochten vestigen aan wal was het ook niet noodzakelijk om de Nederlandse taal te leren. Toen in de jaren daarna het beleid veranderde en de Kaapverdianen aan land mochten komen, werden ook de families naar Nederland gehaald. Nog steeds leefde de wens om terug te keren naar Kaapverdië en dus was er niet de behoefte om te mengen met de Nederlandse bevolking. Hoewel er Kaapverdiaanse mannen waren die relaties aangingen met Nederlandse vrouwen, was er nooit de behoefte om zich meteen totaal aan te passen. Kaapverdianen waren harde werkers en hadden maar één doel voor ogen: terug naar Kaapverdië. Door deze opvallende arbeidsethos vielen de Kaapverdianen op als harde en stille werkers. Men zag echter ook dat er geen pogingen werden gedaan om in cultureel opzicht te vervlechten met andere culturen dan de Kaapverdiaanse cultuur. Door deze redenen werd later het concept 'stille migranten' op deze eerste generatie geplakt. Ze hadden een goede naam, werkten hard en droegen bij aan de economie en

opbouw van Nederland. Maar verder was er geen spraken van menging en dus vielen de Kaapverdianen verder niet op.

4.2.2 De tweede generatie

De tweede generatie bestaat uit Kaapverdianen die hun onderwijs en opleidingen in Nederland hebben voltooid en zich daardoor ingeburgerd voelen in de Nederlandse samenleving. Deze generatie vormt tot op de dag van vandaag de brug tussen hun ouders en de samenleving. Het hulp zoeken bij instanties is vaak iets wat deze generatie geen probleem vind, maar waar de eerste generatie door de taalbarrière niet aan begint. Ondanks dat deze generatie zich ingeburgerd/geïntegreerd voelt in de Nederlandse samenleving, voelen ze zich voornamelijk Kaapverdiaan. Ik moet zeggen dat er onder mijn respondenten wel twee kampen waren: aan de ene kant de mensen die zich eerst Kaapverdiaan en daarna Rotterdammer voelden en aan de andere kant (inclusief de twee vrouwen) de mensen die zich zowel Nederlander als Kaapverdiaan voelden. Echter, bij deze tweede groep omschrijft men zichzelf wel steeds als Kaapverdiaan, ondanks dat ze van twee walletjes willen mee-eten. Het voordeel van deze twee walletjes is volgens beide vrouwen: de rijkdom die deze twee verschillende identiteiten met zich meebrengen. Ook merkten ze op dat ze bepaalde karaktereigenschappen ook kunnen toeschrijven aan de twee verschillende identiteiten. Bepaalde trekjes zijn typisch Kaapverdiaans, maar andere typisch Nederlands. Deze tweedeling wordt gezien als rijkdom en niet als probleem. Het is profiteren van twee mogelijkheden.

Door de onafhankelijkheid in 1975 zijn Kaapverdianen zelfbewuster geworden. Voor de tweede generatie betekende dit dat men opzoek ging naar haar identiteit. Aan de ene kant worden Kaapverdianen beïnvloed door de Afrikaanse cultuur, maar aan de andere kant door de Europese cultuur. Dit had invloed op de manier waarop deze generatie zichzelf identificeerde. Dit proces van identificatie werd namelijk steeds moeilijker door al deze verschillende invloeden van buitenaf. Vooral in de jaren '90 was er een behoefte naar duidelijk identiteit. Dit is vooral terug te horen in de muziek van die tijd, die door in te spelen op deze identiteitsbewustwording heel snel succesvol werd. Kaapverdianen gingen vechten voor hun identiteit en ook kwam in deze jaren meer aandacht voor het transnationale aspect van de Kaapverdiaanse identiteit. Toch is de Kaapverdiaanse identiteit voor deze generatie nog steeds niet duidelijk. Kaapverdië is namelijk een eilandengroep waar van oorsprong geen mensen woonden. Pas in de koloniale periode waarin de slavenhandel nog actief was, werd Kaapverdië bewoond door mensen. Kaapverdië werd gebruikt als tussenstation van Afrikaanse slaven die richting Amerika werden gebracht. Op deze manier is er vermenging gekomen tussen verschillende Afrikaanse nationaliteiten en Europese en Aziatische handelaren. Kaapverdië is dus een mix van allerlei verschillende nationaliteiten en achtergronden, waardoor de typische Kaapverdise identiteit niet te bepalen valt. De eerste generatie had hier nooit problemen mee, maar voor deze tweede generatie werd dit pas echt een issue. Kaapverdiaan zijn bleek iets te zijn wat niet per se vast

staat, maar wat flexibel is en kan worden aangepast naar elke situatie. In dit verband is het citaat van Sansone erg interessant:

*'the ethnicity of young Creoles, and black ethnicity in general, is created by people who cannot deliberately choose to assimilate and disappear into white society (...)
For young Creoles, being black, and therefore visible, is not subject to choice, though they can choose to play down certain aspects of blackness or stress them'* (Sansone 1994: 183).

De manier waarop dit terug te zien is in de Kaapverdiaanse gemeenschap is vooral de manier waarop deze tweede generatie omgaat met muziek. Muzikanten van de tweede generatie experimenteren steeds vaker met nieuwe muziekstijlen zoals hip hop en R&B. Op deze manier wordt er aanspraak gedaan op bepaalde muzikale invloeden die een bepaald beeld met zich meedragen, dit is voornamelijk de connectie met Afrikaanse Amerikanen en de Caribische eilanden. De transnationale banden worden hierdoor niet alleen benadrukt, maar ook versterkt vanwege de uitbreiding van transnationale banden met niet alleen de Kaapverdiaanse gemeenschap in deze gebieden, maar ook met de bredere Creoolse cultuur die aan deze gebieden verbonden is. Het zijn ook vooral de Kaapverdiaanse artiesten van de tweede generatie die de transnationaliteit van hun identiteit daadwerkelijk benoemen en benadrukken dat zij niet afhankelijk zijn van het Rotterdamse publiek.

4.2.3 De derde generatie

De derde generatie wordt door de tweede generatie omschreven als identiteitzoekers. In eerste instantie zijn deze kinderen niet op zoek naar de Kaapverdiaanse identiteit, dit komt pas in de pubertijd waarin iedere puber op zoek gaat naar zijn of haar identiteit. Voor veel van deze kinderen is dit een echte worsteling. Zo is op scholen bijvoorbeeld vaak aan de kleding te zien dat een kind een Kaapverdiaanse achtergrond heeft, doordat er een Kaapverdise vlag opstaat, terwijl de pubers zelf niet goed weten hoe ze met die achtergrond om moeten gaan. Door zowel leden van de eerste als tweede generatie wordt benadrukt hoe belangrijk het is om dingen over Kaapverdië te documenteren zodat belangrijke gegevens bewaard blijven. Dit is vooral voor de komende generaties van belang, want ook zij moeten op de hoogte zijn van hun 'roots' zodat dit aan de komende generaties steeds kan worden doorgegeven. Een van mijn respondenten gaf aan hier in de opvoeding ook vooral veel aandacht aan te geven. Zo legde hij aan zijn kinderen uit dat hoewel ze in Nederland zijn geboren en getogen, toch Kaapverdiaans zijn vanwege de Kaapverdiaanse afkomst van hun ouders en grootouders.

Onder deze generatie komt steeds meer het probleem van criminaliteit voor. Veel van deze jongeren maken hun school niet af en hangen rond op straat. Dit is een probleem wat steeds groter wordt.

Ouders vinden het lastig om hun kinderen in de gaten te blijven houden, door media etc, waardoor ze de jongeren uit het oog verliezen. Jongerenwerkers zijn actief bezig om deze jongeren bij de les te houden en ze het belang van hun toekomst voor te houden. Door twee respondenten werd dit omschreven als een probleem rondom ‘mentaliteit’. De jongeren van nu zijn niet gericht op de toekomst, zoals de vorige generaties. Ze zijn teveel op de Nederlanders gaan lijken door lui te worden. Alles gaat zo makkelijk in Nederland en in plaats van daarvan gebruik te maken, zijn de jongeren hiervan alleen maar aan het profiteren. Ze halen niet het maximale uit hun leven, maar zijn blij met hoe de situatie is. Hoewel dit een probleem is wat in andere generaties soms ook speelt, neemt het onder de jeugd steeds extremere vormen aan waardoor ze uiteindelijk school verlaten en op het verkeerde pad terecht komen. Het belang van het doorgeven van cultuur en geschiedenis is daarom voor de eerste en tweede generatie van extra groot belang.

4.2.4 ‘Collective memory’

De geschiedenis van Kaapverdië wordt door mijn respondenten ervaren als een belangrijke bron van informatie en inspiratie. Het verleden wordt gezien als een erfgoed waarmee de Kaapverdiaanse identiteit gevormd kan en moet worden. Vooral voor de jongeren van de derde generatie is het belangrijk om op de hoogte te zijn van de geschiedenis van hun land van herkomst. Het woord ‘roots’ is een steeds terugkerend woord tijdens de interviews. Om te kunnen integreren is het volgens een aantal respondenten vooral van belang op te weten wie je bent, waar je vandaan komt en wat dus je uitvalbasis is. Een boom die niet geworteld is kan makkelijk omvallen, terwijl een boom met diepgaande wortels tegen een stootje kan. Deze worteling is vooral ook van belang om te kunnen laten zien aan mensen buiten de gemeenschap wie je bent. Kaapverdianen mogen trots zijn op wie ze zijn, maar mogen tegelijk ook trots zijn op de manier waarop ze zich aan kunnen passen aan situaties waarin ze terecht komen. Voor sommige respondenten is het concept ‘stille migranten’ hierdoor niet alleen een stigma, maar heeft het ook een positieve kant. Het laat namelijk zien hoe goed de Kaapverdianen kunnen integreren, hoe makkelijk ze zich aanpassen en hoe hard ze bereid zijn te werken aan de opbouw van de maatschappij waarin ze zich bevinden. Het verleden is voor de Kaapverdianen dus een belangrijke pijler voor de manier waarop de gemeenschap zich in het heden op moet stellen binnen de Rotterdamse samenleving.

Andersom werkt dit net zo goed. Het feit dat de Kaapverdianen als een onopvallende groep leven binnen de Rotterdamse gemeenschap heeft naar mijn idee effect op de manier waarop er over de geschiedenis van Kaapverdië en de migratie naar Nederland wordt gepraat. Ten eerste vormt het een extra stimulans om de jongere generatie te bepalen bij de herkomst van de gemeenschap. In een inleiding⁹ op een toespraak gehouden op 20 januari 1999 ter gelegenheid van de herdenking van de

⁹ Dit gedeelte is afkomstig uit een publicatie die ik van een van mijn respondenten mee kreeg. De publicatie bevat een toespraak die vanwege de enthousiaste reacties op schrift is vastgelegd. Het gedeelte dat ik hier citeer

‘Dag van de Helden van het Vaderland’ werd het volgende geschreven:

‘Een van de grootste problemen waarmee de Kaapverdiaanse jongeren in Nederland zich geconfronteerd zien is het verlies van de eigen identiteit. De jongeren hebben niet of nauwelijks wortels in de cultuur van het land van herkomst en kunnen zich tegelijkertijd, om redenen van verschillende aard, niet volledig identificeren met de omgeving waarin zij opgroeien. Dit leidt tot gevoelens van vervreemding, waarvan de schadelijke gevolgen genoegzaam bekend zijn. (...) Wij moeten ons er volledig voor inzetten om de jongere generatie bewust te maken van hun achtergrond, zodat zij er trots op kunnen zijn dat zij behoren tot een historisch gegroeide gemeenschap, met een eigen cultuur en eigen normen en waarden, de Kaapverdische natie, want alleen dan kan deze generatie opgroeien tot waardevolle leden van die gemeenschap en zich bewust gaan inzetten voor de ontwikkeling van Kaapverdië en ontwikkeling en integratie van de Kaapverdiaanse gemeenschap in Nederland.’

In dit gedeelte valt op dat de onbekendheid die er in de Nederlandse samenleving is omtrent de Kaapverdiaanse geschiedenis, ook heerst onder de jongere Kaapverdiaanse generatie (de derde generatie). In de inleiding wordt zelfs gesproken over een identiteitscrisis. Het feit dat deze onbekendheid binnen de gemeenschap heerst, zorgt voor een drang onder eerste en tweede generatie Kaapverdianen om deze geschiedenis over te dragen. Niet alleen om de verhalen te kunnen doorvertellen, maar juist ook om de jongere generatie bewust te maken van hun herkomst. Vervolgens is het noodzakelijk om vanuit deze bewustwording actief te worden binnen de ontwikkeling van zowel Kaapverdianen op Kaapverdië als in Nederland. Verleden en heden worden op deze manier op een interactieve manier verweven. Ten tweede is te zien dat de manier waarop de perceptie van het verleden wordt beïnvloed door de huidige positie van de Kaapverdianen vooral tot uiting komt in de soort verhalen die worden doorgegeven. Zoals eerder gezegd is de migratiegeschiedenis van de Kaapverdianen erg uitgebreid. Toch bleken tijdens de interviews en gesprekken de verhalen rondom de koloniale overheersing en de uiteindelijke onafhankelijkheid erg belangrijk. Wat steeds naar voren komt is de strijd die de Kaapverdianen hebben moeten voeren om te zijn wie ze nu zijn en de offers die hiervoor zijn gedaan. Wellicht dat vanuit de ‘gemarginaliseerde’ positie waarin de Kaapverdianen zich nu bevinden deze verhalen van extra belang zijn.

is afkomstig uit de inleiding op de toespraak. De publicatie heeft als titel: ‘De dag van onze helden en martelaren van de strijd om de onafhankelijkheid van Kaapverdië’.

4.3 Rotterdam als 'tiende eiland'

Een respondent van de eerste generatie omschreef Rotterdam als zijn tiende eiland. Kaapverdië bestaat uit negen eilanden en Rotterdam voelt zo thuis dat dit het tiende eiland zou kunnen zijn. Ik merkte aan mijn andere respondenten ook dat zij zich thuis voelen, niet direct in Nederland, maar wel in Rotterdam. Dit komt in de eerste plaats door de grote Kaapverdiaanse gemeenschap, maar in de tweede plaats ook door de betekenis die Rotterdam heeft binnen de opbouw van de gemeenschap en de mogelijkheden voor de gemeenschap hier en in Kaapverdië die door Rotterdam worden mogelijk gemaakt. Kaapverdianen zeggen vaak dat ze veel te danken hebben aan Rotterdam en zijn wie ze zijn dankzij Rotterdam. De verschillen binnen de gemeenschap hebben echter ook te maken met de eilanden. Niet alleen in letterlijke zin, zoals de oorsprong van een specifiek eiland. Ook hier komt het woord mentaliteit weer naar voren. Omdat de eilanden zo geïsoleerd van elkaar zijn leeft men in Kaapverdië geïsoleerd van elkaar. Hierdoor ontstaan vooroordelen die tot in Rotterdam nog meespelen in de manier waarop men naar elkaar kijkt en naar of over elkaar praat. Opnieuw waren het de vrouwelijke respondenten die hier vooral op ingingen. Aan de ene kant schaamden ze zich om dit aan me te vertellen, maar aan de andere kant wilden ze dit wel graag doen omdat ook dit een onderdeel was van hun gemeenschap.

De politiek op Kaapverdië is namelijk verdeeld in twee grote partijen. Je bent dus of voor de ene of voor de andere partij. De Kaapverdianen in Rotterdam hebben toestemming om te stemmen voor de politieke partijen op Kaapverdië. De families op Kaapverdië oefenen vaak veel druk uit om ook daadwerkelijk te stemmen en benadrukken ook de gevaren van contacten met mensen die op de andere partij stemmen. Binnen Rotterdam is dit merkbaar op het niveau waarop mensen over elkaar praten. Het gaat niet langer meer over politiek, tegenstanders lopen de kans om publiekelijk aan de schandpaal te worden genageld. Alle vuile was wordt buiten gehangen, terwijl dit niets te maken heeft met politiek. Doordat Kaapverdianen zo kritische zijn naar elkaar kijken ze niet verder dan de buitenkant. Zodra je dus een afwijkende mening hebt, kunnen hierdoor enorme ruzies ontstaan die doordringen tot in het persoonlijke leven terwijl de discussie gaat over politiek.

Niet alleen de Kaapverdiaanse politiek speelt door tot in Rotterdam, ook de Kaapverdiaanse opvoeding en de gevolgen daarvan zijn duidelijk zichtbaar binnen de gemeenschap. Er is bekend dat er onder Kaapverdiaanse vrouwen, veel alleenstaande vrouwen zijn. Nu is dit altijd al zo geweest, vanwege de vaders die werkten op zee of migreerden naar het buitenland. Op deze manier is het eenoudergezin iets waarmee Kaapverdianen zijn opgegroeid. Tegenwoordig zijn er veel jonge vrouwen of tienermeiden die ook alleen voor de opvoeding staan. Zij zijn in de steek gelaten door hun vriend of hebben hem zelf het huis uitgezet. Hierbij speelt opnieuw trots een belangrijke rol. Veel jonge vrouwen denken namelijk zelf de opvoeding te kunnen geven die hun kind nodig heeft en willen daarbij geen hulp van een man. Jongens kennen weinig verantwoordelijkheidsgevoel, omdat moeders hun zoons vaak het hand boven het hoofd houden. Vandaar dat veel vrouwen geen hulp willen of

krijgen van de mannen. Mannen krijgen hierdoor geen kans en worden buitengesloten van de opvoeding. Dit gaat zelfs zo ver dat vrouwen geen alimentatie willen omdat ze daar te trots of eigenwijs voor zijn. Zij denken niet over de voordelen die dit heeft, omdat ze op die manier niet al hun eigen geld hoeven uit te geven aan hun kinderen. Er is een bepaald probleem betreffende de mentaliteit van jonge Kaapverdianen. Het feit dat er alleenstaande ouders zijn is voor de Kaapverdianen heel gewoon, een vaste relatie is volgens hen iets typisch voor Nederlanders. Dit is de cultuur van Afrika wordt vaak gezegd, maar Afrikaanse mannen onderhouden hun vrouwen en kinderen tenminste wel.

Ook wanneer we kijken naar huiselijk geweld binnen de gemeenschap wordt zichtbaar hoe de Kaapverdiaanse identiteit, zoals die op individueel niveau wordt beleefd, afwijkt van de collectieve identiteit die Kaapverdianen naar buiten toe uitstralen. Voorzichtige pogingen van mijn kant om het gesprek deze kant op te laten lopen werden steeds afgewimpeld door te zeggen dat de Kaapverdiaanse gezinnen over het algemeen hele normale gezinnen zijn, net als de Nederlandse gezinnen. Natuurlijk zijn er wel eens gezinnen waar wel eens wat gebeurt, maar dat gebeurt in meerdere gezinnen van welke nationaliteit dan ook. Het binnen de gemeenschap houden van eventuele problemen komt hier weer naar voren. Dit is ook te lezen in een publicatie met als titel: *Huiselijk geweld kent geen kleur, of toch*¹⁰? Het volgende citaat is afkomstig uit een beschrijving van een themabijeenkomst waarbij de Kaapverdiaanse gezinnen welkom zijn en waar wordt gesproken over huiselijk geweld.

‘De aanwezigen zijn het niet eens met de soms strenge/impulsieve aanpak van huiselijk geweld. (...) Ze zijn erg wantrouwend naar de hulpverleners en voelen zich niet begrepen. Vaak komt dit door gebrek aan kennis. Er is angst dat het gezin uiteen zal vallen. (...) Men weet ook niet bij wie zij terecht kunnen voor hulp’ (4M 2010: 26-27).

Dit citaat laat zien dat het niet slechts gaat om een bepaald cultureel probleem, maar ook vanwege gebrek aan kennis en angst voor invloeden van buitenaf, een argument dat ook door

¹⁰ Dit is een publicatie van het op 2 december 2009 opgerichte samenwerkingsverband ‘de 4M’ (4M (2010) *Huiselijk geweld kent geen kleur, of toch?* Rotterdam, Drukwerkdeal). In dit samenwerkingsverband zijn de Stichting Spirit, Stichting Buitenlanders Rijnmond, Stichting Avanço, Stichting Welzijnsbevordering voor Antillianen en Arubanen en Stichting Vluchtelingen Organisaties Rijnmond vertegenwoordigd. De 4M staat voor de Rotterdamse Meldcode Huiselijke Geweld en Kindermishandeling. De bedoeling van de publicatie is om inzichtelijk te maken hoe verschillende culturen binnen de regio Rijnmond omgaan met huiselijk geweld en hoe middels aanbevelingen hoopt de 4M bij te dragen aan een betere aansluiting van deze ‘culturen’ op de Nederlandse instanties betreffende hulpverlening en informatievoorziening.

veel Kaapverdianen wordt genoemd in relatie tot de gezondheidszorg. Problemen horen binnen de gemeenschap te blijven, of durft men er niet mee naar buiten te komen?

4.4 Conclusie

We hebben in dit hoofdstuk kunnen zien dat, hoewel de Kaapverdiaanse gemeenschap naar buiten toe een sterke en duidelijke eenheid lijkt te willen vormen, er een grote diversiteit onderling heerst. Deze diversiteit komt het sterkst tot uiting in de manier waarop de eerste, tweede en derde generatie in relatie staan tot de Kaapverdiaanse identiteit.

De eerste generatie die ‘schuldig’ is aan de bestempeling met het concept ‘stille migranten’ is de generatie die zich het meest bewust is van het belang van een collectieve Kaapverdiaanse identiteit. Niet vanwege de representatie van de Kaapverdiaanse gemeenschap richting de Nederlandse samenleving, maar vanwege de rijkdom van de Kaapverdiaanse herkomst, de ‘roots’ en de vaak persoonlijke ervaringen met de totstandkoming van de Republiek Kaapverdië, waardoor de Kaapverdiaanse identiteit ook daadwerkelijk kon worden erkend.

De tweede generatie staat eigenlijk op twee sporen. Aan de ene kant zijn ze Kaapverdiaan en hebben ze van hun ouders altijd geleerd om deze Kaapverdiaanse identiteit te waarderen en eigen te maken. Aan de andere kant voelen zij zich sterk verbonden met Nederland omdat ze hier hun leven hebben opgebouwd.

De derde generatie is vooral een generatie die het belang van de collectiviteit van de Kaapverdiaanse identiteit nog moet leren kennen en erkennen. Door problemen rondom de percepties op de Kaapverdiaanse collectieve identiteit bestaat er een gevaar voor deze jongeren om hun ‘roots’ en het ‘collective memory’ uit het oog te verliezen, iets wat vooral een angst is van veel eerste en ook tweede generatie Kaapverdianen.

Wat deze drie generaties gemeen hebben is de zoektocht naar de aanpassing van de persoonlijke Kaapverdiaanse identiteit op de collectieve identiteit zoals die in het vorige hoofdstuk is uiteengezet. Elke generatie probeert voor zichzelf een manier te vinden om zich aan te passen aan het collectief, met het behoud van individuele percepties. Doordat elke generatie zich in Rotterdam thuis voelt, ook al voelen sommige van mijn respondenten dit sterker dan anderen, zijn er ook bepaalde waarden en normen, gewoonten en problemen die vanuit Kaapverdië doorspelen in de context waar in de Rotterdamse Kaapverdianen zich bevinden. Hierbij kan gedacht worden op de problematiek rondom alleenstaande (tiener)moeders, huiselijke geweld en criminaliteit. Dit toont aan dat de collectieve identiteit zoals die wordt gerepresenteerd in de Nederlandse samenleving, onderhevig is aan een diversiteit en dynamiek die individuele problemen en ideeën over het Kaapverdiaan zijn mogelijk maken.

5: EINDCONCLUSIE

5.1 Inleiding

Aan het einde gekomen van deze scriptie is het tijd om een terugkoppeling te maken naar de hoofdvraag: Hoe wordt door de Kaapverdiaanse gemeenschap in Rotterdam de Kaapverdiaanse identiteit op collectief niveau geconstrueerd en wat zijn de percepties hierover op individueel niveau? Ik zal in de lijn van de twee deelvragen die hieruit zijn ontstaan een antwoord geven op deze hoofdvraag, door aan de ene kant te letten op welke rol transnationale relaties spelen in de totstandkoming van de Kaapverdiaanse identiteit en aan de andere kant te letten op de invloed van politieke en sociale omstandigheden die de collectieve Kaapverdiaanse identiteit en de individuele percepties hierop beïnvloed hebben.

5.2 De constructie van een collectieve identiteit

De constructie van de Kaapverdiaanse identiteit op collectief niveau ontstaat vanuit een gemeenschap die zich duidelijk richt op haar Kaapverdiaanse ‘roots’. De migratiegeschiedenis, de diaspora, de waarde van het ‘collective memory’ en de prestaties van Kaapverdianen in Nederland op het gebied van muziek en sport vormen de basis van waaruit deze collectieve identiteit wordt opgebouwd. De percepties op individueel niveau op deze collectieve identiteit zijn vooral te onderscheiden in de manier waarop hier door de verschillende generaties invulling aan wordt gegeven.

In de totstandkoming van een Rotterdamse Kaapverdiaanse collectieve identiteit hebben we kunnen zien dat transnationale invloeden een uitermate grote rol spelen in de totstandkoming van de Kaapverdiaanse identiteit. Zij zijn namelijk bepalend voor de manier waarop er vanuit de gemeenschap wordt gepraat over de Rotterdamse Kaapverdiaanse gemeenschap en haar transnationale karakter, vanwege de migratiegeschiedenis en relaties in de diaspora. Voor de Rotterdamse Kaapverdianen is het duidelijk dat zij zich in Rotterdam, maar vooral in Nederland in de marge van de maatschappij bevinden wanneer het gaat om bekendheid en opvallendheid. Het ontstaan van het concept ‘stille migranten’ is hierdoor een logisch gevolg van de levensstijl van de eerste generatie Kaapverdianen in Nederland sinds de jaren '50. Dat deze term nog steeds gebruikt wordt is echter niet langer terecht wanneer we kijken naar de manier waarop de tweede en derde generatie in de Nederlandse samenleving is geïntegreerd. Zij zijn in Nederland terecht gekomen op jonge leeftijd of zijn hier geboren waardoor Nederland als hun thuisland wordt ervaren, ook al zijn de banden met Kaapverdië wel aanwezig juist vanwege het transnationale besef.

Met behulp van het ‘collective memory’ wat een belangrijk onderdeel van de Kaapverdiaanse samenleving uitmaakt, omdat het de waarde van de Kaapverdiaanse (migratie)geschiedenis en de concrete invulling hieraan door verhalen, symboliek en muziek waarborgt, heerst er onder de

Kaapverdianen in Rotterdam een toenemend verlangen en streven naar het verwijderen en vergeten van het stempel 'stille migranten'. Hoewel het stempel niet van invloed is op de manier waarop de Kaapverdiaanse identiteit is geconstrueerd, is het wel van invloed op de manier waarop individuele leden van de gemeenschap de collectieve Kaapverdiaanse identiteit waarderen. Dit komt tot uiting in de pogingen die vanuit de tweede en derde generaties worden gedaan om een eigen identiteit te construeren die geworteld is in de Kaapverdiaanse cultuur, maar tegelijk passend is binnen de Nederlandse samenleving. Dit is namelijk de samenleving waarin zij zijn opgegroeid en hun leven hebben zien ontwikkelen. Door echter vast te blijven houden aan het transnationale karakter van de Kaapverdiaanse collectieve identiteit verloochenen zij hun 'roots' niet. Op deze manier zijn er namelijk vele vormen van 'Kaapverdiaan-zijn' mogelijk. Hierbij kan gedacht worden aan de mogelijkheid om van twee walletjes mee te kunnen eten, van zowel de Kaapverdiaanse als Nederlandse invloeden kan dan het beste worden gecombineerd en geconstrueerd tot een individuele Kaapverdiaanse identiteit, die blijft passen binnen de overkoepelende Kaapverdiaanse collectieve identiteit.

Het gevoel van 'beloning' tot de Kaapverdiaanse gemeenschap heerst onder alle generaties, bij de ouderen wat meer dan bij de jongeren, maar toch is het bij elke generatie zichtbaar. Onderscheid in dit proces tussen mannen en vrouwen is niet overduidelijk zichtbaar, maar hangt duidelijk af van persoonlijke percepties. Wel is het zo dat het 'collective memory' vooral in de levens van mannen een grotere rol lijkt te spelen. Hierin is er tijdens mijn veldwerk periode gebleken dat vooral ook de periode vanaf de jaren '50 tot halverwege de jaren '70, de komst van de eerste migranten naar Rotterdam en de voltooiing en overwinning van de onafhankelijkheidsstrijd op Kaapverdië, de boventoon voert in de onderlinge gesprekken en ook uitgebreid wordt beschreven wanneer het hier in de interviews over ging. Dit heeft uiteraard betrekking tot persoonlijke interesses van mijn respondenten, maar laat wel zien dat deze periode nog steeds leeft. De Kaapverdiaanse 'roots' zijn voor een Kaapverdiaan erg belangrijk en vormen een inspiratiebron voor de manier waarop er gekeken wordt naar de manier waarop de collectieve Kaapverdiaanse identiteit zich zou moeten manifesteren binnen Rotterdam.

De politiek en sociale omstandigheden die sinds de jaren '50 op allerlei manieren hun uitwerking hebben gehad op de Rotterdamse Kaapverdianen, spelen een rol in de manier waarop de Kaapverdianen zichzelf als een individu en als een collectief omschrijven. Dit is per generatie ook weer verschillend. De eerste generatie hield zich zoveel mogelijk afzijdig van deze ontwikkelingen, terwijl de tweede en derde generatie vanwege hun betrokkenheid in de Nederlandse samenleving geregeld te maken kregen met deze ontwikkelingen.

De veranderende kijk op migranten die door de Nederlandse politiek wordt 'gestimuleerd' heeft grip op de manier waarop deze tweede en derde generatie Kaapverdianen op zoek gaan naar hun

eigen identiteit. Zelf omschrijven ze deze zoektocht als een zoektocht naar waar zij als Nederlandse Kaapverdiaan nu eigenlijk echt bij horen. De relatie met Kaapverdië en Kaapverdianen in diaspora is wellicht niet zo sterk als die van de eerste generatie, maar de relatie is er wel. Dit beïnvloedt de percepties op de collectieve identiteit enerzijds omdat er een connectie met deze collectieve identiteit gevoeld worden en anderzijds omdat er vanuit het Nederlandse gezichtspunt relativerend naar deze collectieve identiteit gekeken kan worden. Dit resulteert in een veel dynamischere invulling aan de collectieve Kaapverdiaanse identiteit door de jongere generaties in vergelijking met de eerste generatie.

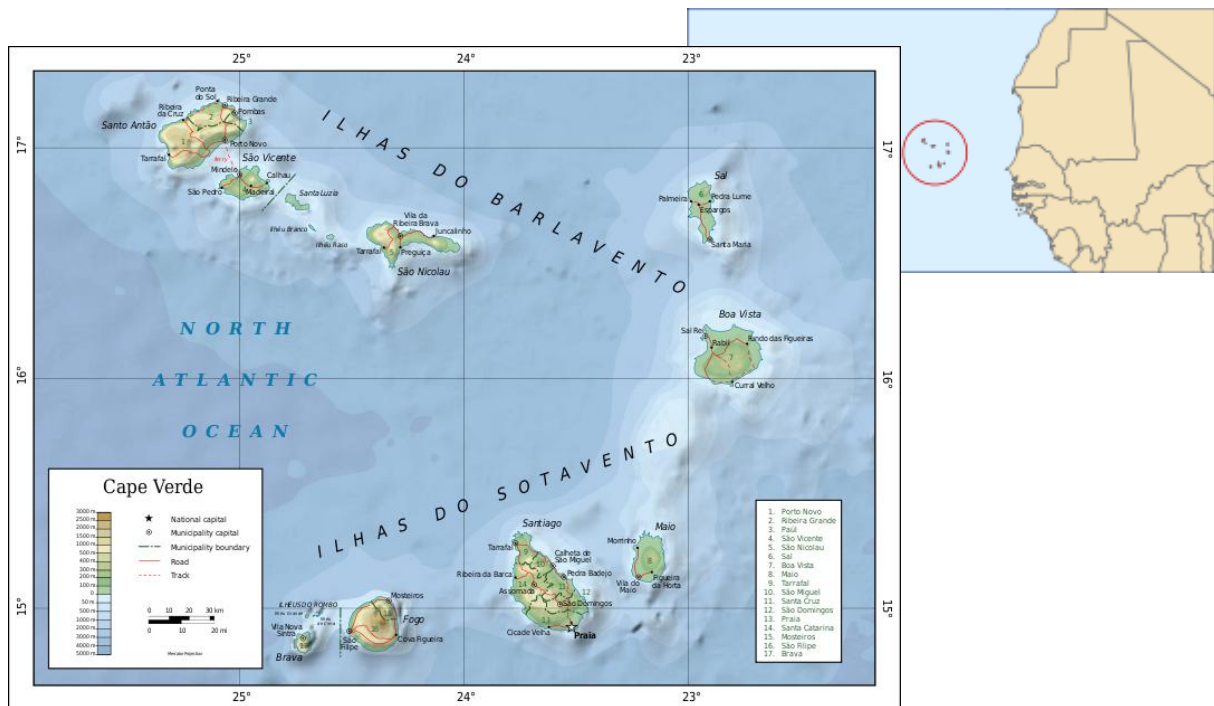
De sociale ontwikkelingen die van invloed zijn op de collectieve identiteit, hebben vooral te maken met de manier waarop de gemeenschap zich heeft georganiseerd. Doordat deze organisatie vooral tot opbouw van de gemeenschap is ontwikkeld, draagt zij bij aan een gevoel van eensgezindheid en gevoel van 'thuis' die wederom door alle generaties gevoeld wordt. Toch is ook hier weer een verschil te zien in de mate waarin dit door de verschillende generaties ervaren wordt. Daar waar de eerste generatie zich lijkt terug te trekken in de gemeenschap, wat mogelijk is door de uitgebreidheid van de maatschappelijke en sociale organisaties, lijkt de tweede generatie deze organisaties juist als uitgangspunt te ervaren voor de constructie van hun individuele identiteit en is de derde generatie vooral bezig met een zoektocht naar hoe er vanuit deze organisatie gebouwd kan gaan worden aan een identiteit die zowel de Kaapverdiaanse als Nederlandse invloeden in hun leven kan verenigen.

APPENDICES

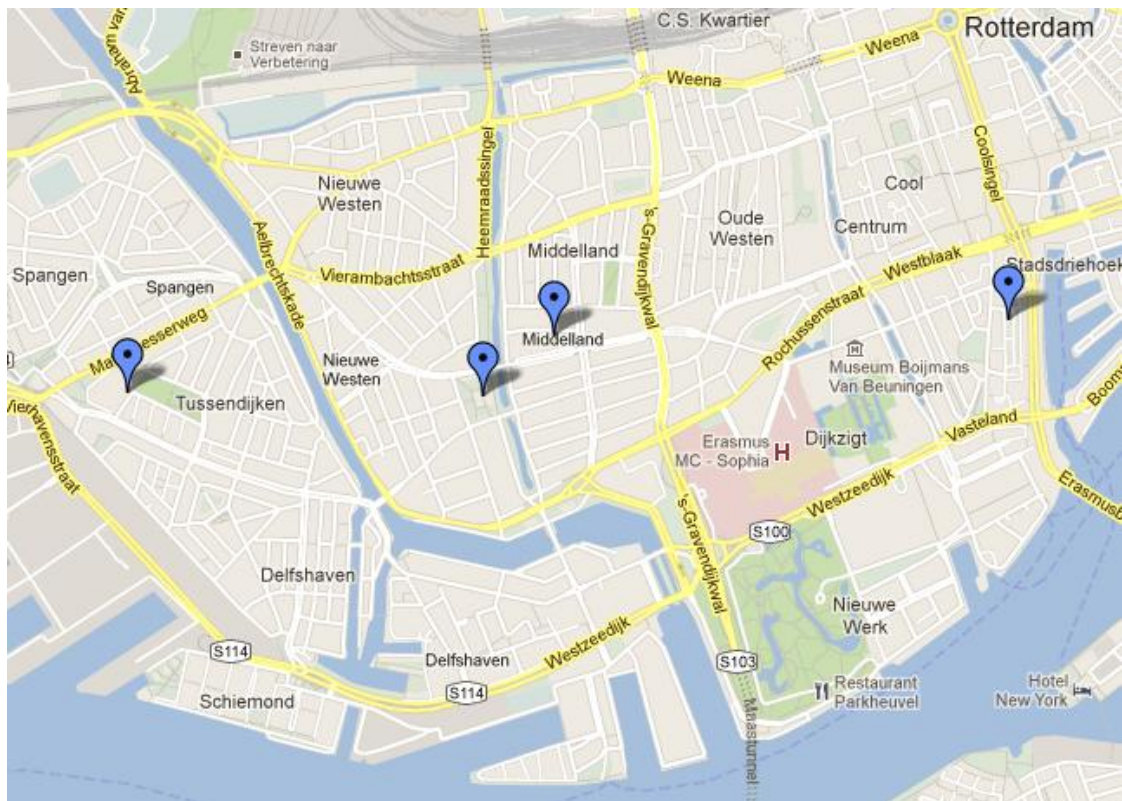
Appendix 1: Overzichtskaart Kaapverdië en Rotterdam-West

Appendix 2: Thema- en vragenlijst

APPENDIX 1

Figuur 1: Geografische kaart van Kaapverdië en ligging ten opzichte van West-Afrika (<http://nl.wikipedia.org/wiki/Kaapverdie>)

Figuur 2: Rotterdam-West met v.l.n.r.: Migrantenparochie O.L.V. van de Vrede, Heemraadsplein, Stichting Avanço en het Consulaat van Kaapverdië (<https://maps.google.nl/>).

APPENDIX 2

De onderstaande thema- en vragenlijst is de lijst die ik heb gehanteerd bij het uitvoeren van mijn interviews tijdens de veldwerkperiode. Deze lijst is gebaseerd op de hoofd- en deelvragen zoals verwoord in mijn onderzoeksontwerp en het eerste hoofdstuk van deze scriptie (pagina 7). Deze staan dan ook op de lijst afgedrukt, niet om ze voor te leggen aan de respondenten, maar om ze als uitgangspunt en richtlijn te kunnen gebruiken tijdens het interview zelf. Deze lijst is tijdens de onderzoeksperiode steeds aangepast wanneer dat nodig was, bijvoorbeeld vanwege opvallende data die ik in latere interview wilde uitdiepen.

Thema- en vragenlijst masteronderzoek 2012

Hoofdvraag: In hoeverre geeft de dagelijkse realiteit waarin de Kaapverdiaanse migrantengemeenschap in Rotterdam-West leeft, inzicht in de betekenis en uitwerking van het concept ‘stille migranten’?

Algemeen deel

1. Naam:
2. Leeftijd:
3. Eerste, tweede of derde generatie:
4. Relatie/Partner:
5. Gevolgde opleidingen:
6. Werk:
7. Geboorteplaats:
8. Huidige woonplaats:
9. Gezinsopbouw:
10. Familiegeschiedenis (hierbij de nadruk op hoe, waarom en wanneer de respondent en overige familie naar Nederland is gekomen):

Thema 1

Deelvraag 1: welke verschillen bestaan er tussen de eerste, tweede en derde generatie Kaapverdiaanse migranten wanneer het gaat over de manier waarop zij deel uitmaken van de Rotterdamse samenleving?

- Welke verschillen zijn er te zien in de manier waarop de verschillende generaties zichzelf positioneren binnen Rotterdam? Voelen jongere generaties zich meer thuis dan de eerste generatie en vooral letten op hoe dit wel of niet ‘thuisvoelen’ wordt omschreven door de respondent.

- Hoe kijken de generaties naar elkaar? Hoe kijkt de eerste generatie naar de tweede generatie etc? Is er een kloof tussen de generaties?
- Zorgt verschil tussen de generaties voor problemen, onbegrip? Of heerst er bijvoorbeeld juist veel respect onder de jongeren generaties voor de eerste generatie? Kortom, welke contacten bestaan er tussen de generaties, voor familiale contacten of ook op andere manieren?
- Bestaan er specifieke problemen onder een bepaalde generatie? Waarom bij deze generatie en hoe wordt hiermee binnen de gemeenschap mee omgegaan?

Thema 2

Deelvraag 2: welke verschillen bestaan er tussen mannelijke en vrouwelijke Kaapverdiaanse migranten wanneer het gaat over de manier waarop zij deel uitmaken van de Rotterdamse samenleving? Hierbij wordt ook gelet op de verschillen tussen de drie generaties.

- Bestaan er opvallende verschillen in de waardering of posities van Kaapverdiaanse mannen en vrouwen in Rotterdam? Zo ja, hoe komt dit tot uiting in huwelijken, relaties en in het dagelijkse leven?
- Zijn er al verschillen tussen man en vrouw tijdens de opvoeding of gaat dit op latere leeftijd pas een rol spelen?

Thema 3

Deelvraag 3: op welke manier zijn Kaapverdianen verbonden aan hun land van herkomst en welke invloed heeft dit op de sociale positionering in de Rotterdamse (Nederlandse) samenleving? Hierbij opnieuw lettend op de verschillen tussen de generaties.

- Zijn er nog contacten met familie in de diaspora of in Kaapverdië? Zo ja, hoe zien deze contacten eruit qua intensiteit? Let hierbij op de verschillen tussen man en vrouw en de verschillende generaties.
- Welke rol speelt Kaapverdië in het dagelijkse leven van Kaapverdianen in Rotterdam, hierbij letten op gebruik van normen en waarden binnen opvoeding en gezinsleven, de rol van religie, kennis van Kaapverdiaanse geschiedenis (roots), steun aan het land (financieel), belangstelling voor politiek, welzijn en de ontwikkelingen in Kaapverdië?
- Heeft deze relatie met Kaapverdië of Kaapverdianen in de diaspora gevolgen voor de manier waarop men zichzelf positioneert in de Rotterdamse of Nederlandse samenleving?
- Hoe omschrijft de respondent zijn of haar identiteit: Kaapverdiaan, Nederlander of Rotterdammer. Of is deze identiteit meer een mix?

- Welke doelen of uitgangspunten zijn van belang voor de respondent m.b.t. zijn of haar positie binnen de gemeenschap. Hoe ervaart iemand zijn positie binnen de gemeenschap en welke mogelijkheden brengt dit met zich mee (deze vraag is bedoeld voor medewerkers van Stichting Avanço en de parochie)

Thema 4

Deelvraag 4: op welke manier en in welke mate doen Kaapverdianen mee aan de Nederlandse samenleving? Hoe zijn hun sociale contacten opgebouwd, welke organisaties kunnen rekenen op steun van de Kaapverdiaanse gemeenschap, welke scholen en opleidingen worden bezocht door Kaapverdiaanse kinderen en jongeren, wat is de woonsituatie van de Kaapverdianen, welke politieke voorkeur heerst er onder de Kaapverdianen, welke media worden gelezen, beluisterd of bekeken en welke gevolgen heeft dit voor de manier waarop Kaapverdianen zichzelf positioneren in de Rotterdamse, Nederlandse samenleving?

- Hoe zien de sociale contacten van de respondenten eruit? Is er vooral interactie met (blanke) Nederlanders of juist niet? Is dit in de loop van de tijd veranderd en is dit afhankelijk van de school, opleiding, leeftijd, kerk, gender of leefomgeving van de respondent?
- Welke rol speelt de Nederlandse politiek? Is men op de hoogte van de politieke ontwikkelingen op gemeentelijk of nationaal niveau? Welke partij wordt gesteund en waarom?
- Dieper ingaan op de invloed en standpunten van bijvoorbeeld Pim Fortuijn en Geert Wilders. Welke gevoelens roept dit op bij de respondent en wat heeft hij of zij over dergelijke personen en politieke uitgangspunten te zeggen?
- Welke media wordt door de respondenten gelezen, beluisterd of bekeken?

Thema 5

Stille migranten?!

- Wat weet de respondent over het concept 'stille migranten'? Wat zijn de gedachten, meningen en ervaringen m.b.t. het concept? Is het relevant, voor wie en welke betekenis kent de respondent toe aan het concept. Is deze betekenis positief of negatief?
- Vragen naar de kritiek die er binnen de gemeenschap bestaat richting elkaar. Hoe staat dit in relatie tot het concept 'stille migranten'? Is dit een vorm van labeling die van binnenuit gezien dus niet relevant is? Hoe omschrijft de respondent de diversiteit binnen de gemeenschap?

LITERATUUR

Boeken, artikelen, proefschriften, scripties en (overheids)publicaties

Carling, J. (2008) 'Cape Verdeans in the Netherlands' in: L. Batalha & J. Carling (eds.) *Transnational Archipelago. Perspectives on Cape Verdean Migration and Diaspora* Amsterdam, Amsterdam University Press: 91-100.

Carling, J. & L. Batalha (2008) 'Cape Verdean Migration and Diaspora' in: L. Batalha & J. Carling (eds.) *Transnational Archipelago. Perspectives on Cape Verdean Migration and Diaspora* Amsterdam, Amsterdam University Press: 13-31.

Carling, J. & L. Akkeson (2009) 'Mobility at the Heart of a Nation: Patterns and Meanings of Cape Verdean Migration' *International Migration*, 47-3: 123-155.

Choenni, C. (2004) *Kaapverdianen in Nederland. Een profiel* Breda, Koninklijke drukkerij Broese & Peereboom.

Da Graça, A. A. (2010) *Etnische zelforganisatie in het integratieproces. Een case study in de Kaapverdische gemeenschap in Rotterdam* Ridderkerk, Ridderprint Offsetdrukkerij B.V..

Fortes, A (2010) *Berichten uit de hoofdstad van de Kaapverdische muziek* Universiteit van Amsterdam.

Inda, J. X. & R. Rosaldo (2008) 'Tracking Global Flows' in: Inda, J. X. & R. Rosaldo (eds.) *The Anthropology of Globalization* Oxford OX4, Blackwell Publishing: 3-46.

LaPorte, L.L. (2007) *The continuities of modernity: Cape Verdean identity and emigration* Ann Arbor (MI), UMI. (Dissertation Boston University).

Megens, J. (2011) *Wanneer sodade niet meer alles bepaalt. Het veranderende transnationale bestaan van tweede generatie Kaapverdianen in Rotterdam* Universiteit Utrecht.

Nora, P. (1989) 'Between Memory and History: Les Lieux de Memoire' *Representations*, 26: 7-24.

Reitz, J.G. (2002) 'Host Societies and the Reception of Immigrants: Research Themes, Emerging Theories and Methodological Issues' *International Migration Review*, 36-4: 1005-1019.

Sansone, L. (1994) 'The Making of Black Culture: The New Subculture of lower class black males of Surinamese origin in Amsterdam' *Critique of Anthropology*, 14-2: 173-198.

Strooij, H (2000) 'Eilanden aan de Maas: de Kaapverdische gemeenschap van Rotterdam' in: Kessel, W.M.J. en N. Tellegen (eds) *Afrikanen in Nederland* Amsterdam, Koninklijk Instituut voor de Tropen: 43-60.

Vasta, E. (2007) 'From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands' *Ethnic and Racial Studies*, 30-5: 713-740.

Verkuyten, M. (1999) *Etnische identiteit: theoretische en empirische benaderingen* Amsterdam, Uitgeverij Het Spinhuis.

Wieviorka, M. (1998) 'Is multiculturalism the solution?' *Ethnic and Racial Studies*, 21-5: 881-910.

Yuval-Davis, N. (2006) 'Belonging and the politics of belonging' *Patterns of Prejudice*, 40-3: 197-214.

4M (2010) *Huiselijk geweld kent geen kleur, of toch?* Rotterdam, Drukwerkdeal.

Internetbronnen en websites

Dos Santos, A. (2005) 'Hoezo stille migranten?'
http://www.agostinhodossantos.nl/?page_id=5, geraadpleegd 29 mei 2012.

Centrum voor de Geschiedenis van Migranten 'Kaapverdië'
<http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/land/Kaapverdi%C3%AB#810-inhetkort>, geraadpleegd 27 juni 2012.

Gemeente Rotterdam <http://www.rotterdam.nl/gemeenterotterdam>

Rijksoverheid (2011) 'Integratienota: Integratie, binding, burgerschap'
<http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/integratie/documenten-en-publicaties/notas/2011/06/16/integratienota.html>, geraadpleegd 3 juli 2012.

RTV Rijnmond (2003) 'Turkse advocaten voor verdachten drugsmokkel'

<http://www.rijnmond.intermax.nl/Homepage/Nieuws?view=/News%2FDefault%2F2003%2Fjuni%2FTurkse-advocaten-voor-verdachten-drugsmokkel>, geraadpleegd 31 mei 2012.

Willems, H. (2002) Goffman, Erving (1921–82),

<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0277953606005958>, geraadpleegd 19 september 2011. (online versie van de: International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences)